

Annemarie Cottaar en Leo Lucassen*

*Naar de laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland 1750-1900*¹

Het seizoen van 1894

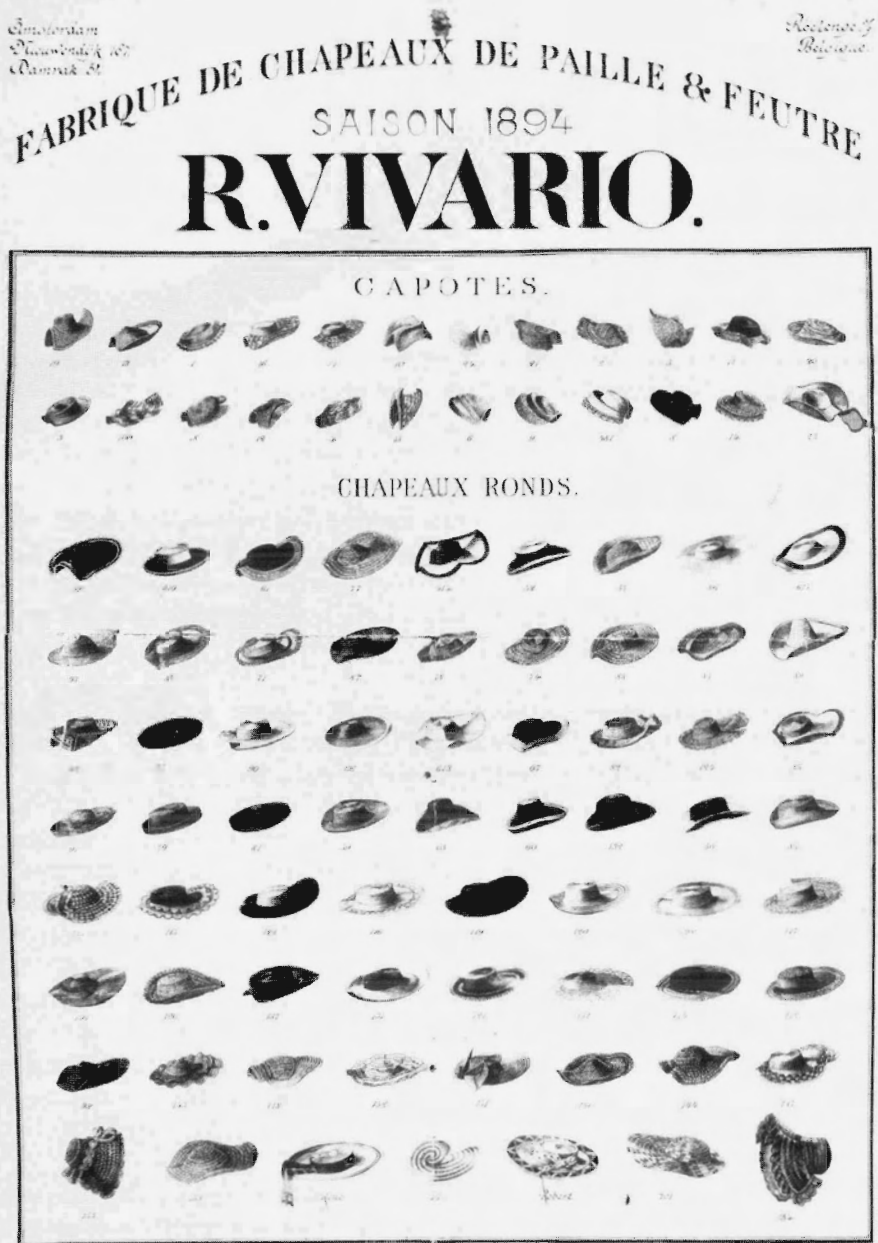
In zijn kantoor aan het Amsterdamse Damrak bekeek de strohoedenmaker Vivario de affiche die was ontworpen om zijn nieuwste collectie strohoeden onder de aandacht te brengen.² Maar liefst 91 modellen waren het dit jaar, allemaal gemaakt volgens de laatste modetrends uit Parijs. Voor een aantal hoeden was hij zelf naar de modestad afgereisd, maar de meeste had hij gewoon in zijn werkplaats in Amsterdam laten vervaardigen. Niet alleen de *chapeaux ronds*, ook de *capotes*, hoedjes met een klepje en linten om onder de kin vast te binden. Dit seizoen zou hij opnieuw laten zien dat de mensen in Amsterdam, als het om strohoeden ging, niet om Vivario heen konden. Al ruim zeventig jaar vervaardigden en verkochten de Vivario's strohoeden in de hoofdstad. Eerst in de Nieuwstraat, later om de hoek op de Nieuwendijk. De vraag is alleen of ze ooit échte Amsterdammers zijn geworden, want op de affiche vermeldde hij naast zijn adressen in Amsterdam nog altijd die van zijn geboorteplaats Rocleng-sur-Geer.

Rocleng (of Rukkelingen) is een dorpje aan de rivier de Geer (Jeker), die ontspringt in de Hesbaye (Haspengouw) en bij Maastricht in de Maas uitmondt. Eind achttiende eeuw verwierf de streek bekendheid door de productie van strohoeden. De Jeker-fabrikanten waren zo succesvol dat zij niet alleen in België, maar ook in de omliggende landen winkels en werkplaatsen openden en daar al snel de strohoedenbranche monopoliseerden. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw hadden zij winkels in bijna elke grote en middelgrote stad in Nederland. Voor migratiehistorici vormen de strohoedenmakers uit het Jekerdal een interessant geval, omdat er meer dan één patroon in hun bewegingen valt te onderscheiden. Zo waren de fabrikanten in Nederland voor het vervaardigen en in elkaar zetten van de strohoeden volkomen afhankelijk van streekgenoten, vaak zelfs uit hetzelfde dorp, die aan het einde van de winter naar het noorden trokken. Seizoensarbeid vormde evenwel niet de enige variant in de

* Universiteit van Amsterdam

¹ Wij dragen dit artikel op aan S. Veldhuijzen, voormalig medewerker van het Haags Gemeentearchief, die ons ooit op het spoor van de strohoedenmakers zette. Verder gaat onze dank uit naar mw. A. Dunselman, C. Fraikin, J. Moers, R. Rommes, mw. H. Schrijer-Raeskin en C. Siegert die ons van gegevens voorzagen en naar Jan Lucassen en Wim Willems die de tekst becommentarieerden. Dit artikel is een uitwerking van ons paper 'Plaiting a niche', dat we in april 2000 presenteerden op de *European Social Science History Conference* (ESSHC) in Amsterdam.

² R. Vivario, 'Fabrique de chapeaux de paille & feutre, saison 1894'. De affiche hangt op de permanente expositie van het *Musée de la Vie Wallonne* in Luik, waar een afdeling is gewijd aan de fabricage van strohoeden.

De affiche van de fabriek van R. Vivario in Amsterdam en Roclenge. (Foto coll. Musée de la Vie Wallonne, Luik)

Jekermigratie, want de meeste fabrikanten vestigden zich definitief in Nederland. Andere mannen kozen voor een semi-permanent verblijf en dat brengt ons weer bij de Vivario met wie we zijn begonnen. Want ondanks hun succesvolle zaken in Amsterdam bleef het tweehonderd kilometer verder gelegen Roelenge de thuisbasis van de Vivario's.

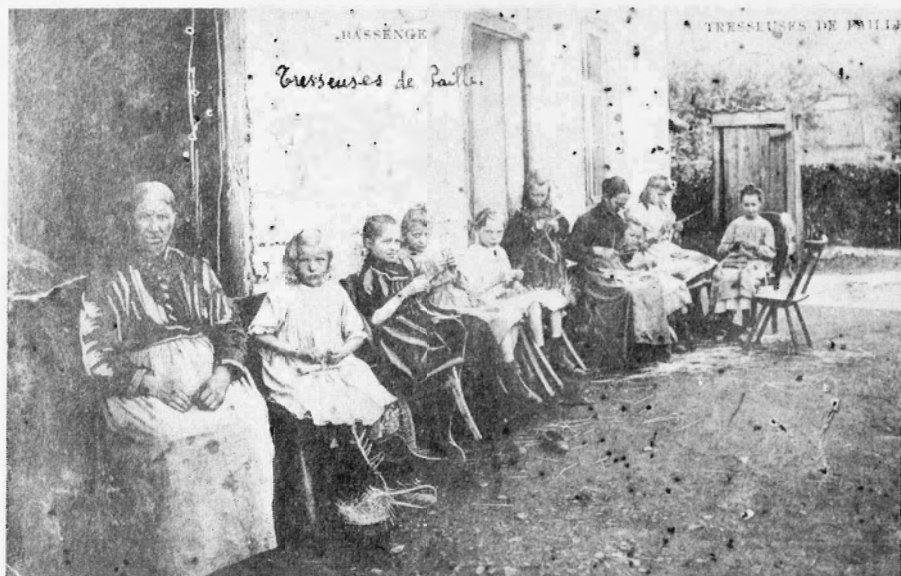
In dit artikel staan drie thema's centraal. Om te beginnen zullen we het migratiepatroon proberen te ontrafelen van de strohoedenmakers die naar Nederland kwamen, waarbij we een onderscheid maken tussen de fabrikanten en hun (seizoens)arbeiders. Ook zal worden gelet op de specifieke rollen van zowel mannen als vrouwen. Daarnaast gaat onze interesse uit naar de wijze waarop de ondernemers zich een plaats hebben verworven op de Nederlandse markt voor strohoeden en welke strategieën zij daarbij volgden. Daarvoor hebben we Amsterdam, Den Haag en Rotterdam onder de loep genomen. Tot slot wordt dit specifieke geval ingebed in recente literatuur over immigranten-ondernemerschap en vergeleken met andere groepen immigranten die zich een plaats probeerden te veroveren in het negentiende-eeuwse Nederland.

Strohoeden uit het Jekerdal

*'Zonder overdrijving kan men zeggen, dat in de volkrijke gemeenten van Glons en Roelenge bijna alle inwoners in het stroovlechten hun bestaan vinden. Hier ziet men een jongen knaap, die terwijl hij de schapen en geiten hoedt, zich met het vlechten van grof stroo bezig houdt; ginds ziet men een oude vrouw voor haar huisje, die de halmen een voor een uitzoekt, naar gelang der dikte sorteert, ze allen op gelijke lengte van vijftien duim afsnijdt, en vervolgens met een klein werktuig in vieren, zessen of achten splijt. Elders staan jonge meisjes voor hare deur, al pratend en lagchend met eene tooverachtige behendigheid te vlechten aan het fijne glanzige lint, dat zij zich als een rustieke bank [sic] van lieverlede om den arm winden. Verder, zit een grijsaard deze stroo-linten te verdeelen, terwijl hij er zorgvuldig de kleine endjes en fnazels afknijpt die hier en daar uitsteken; of jonge lieden zijn reeds bezig om van de tressen, mans en vrouwenhoeden te naaijen, volgens de nieuwste modellen die de mode van het jaar vereischt. Des zomers is bijna de gansche mannelijke bevolking afwezig; de kloekste mannen begeven zich naar de voornaamste steden van Europa, waar de winkelmagazijnen hen reeds wachten, om de stroohoeden te versnijden en op te maken volgens de plaatselijke modedragt, of ook wel hoeden te vervaardigen van de tres die hun uit Glons en Roelenge wordt toegezonden.'*³

In deze overigens wel erg arcadische beschrijving van het leven in het Jekerdal omstreeks 1860 is een aantal aspecten van de strohoedenindustrie vrij waarheidsgetrouw weergegeven. De dominante plaats van deze nijverheid in de tientallen dorpen die het riviertje de Jeker omzomen, de strikte verdeling van

³ J.D.H. van Uden, 'De stroovlechters in 't Jekerdal', *De Nedermaas* 14 (april 1937) no. 8, 153-154. Dit artikel is grotendeels overgeschreven van een publicatie in *De Tijd. Merkwaardigheden der letterkunde en geschiedenis van den dag voor de beschaafde wereld*, deel XXXIV (1859) 216 e.v.

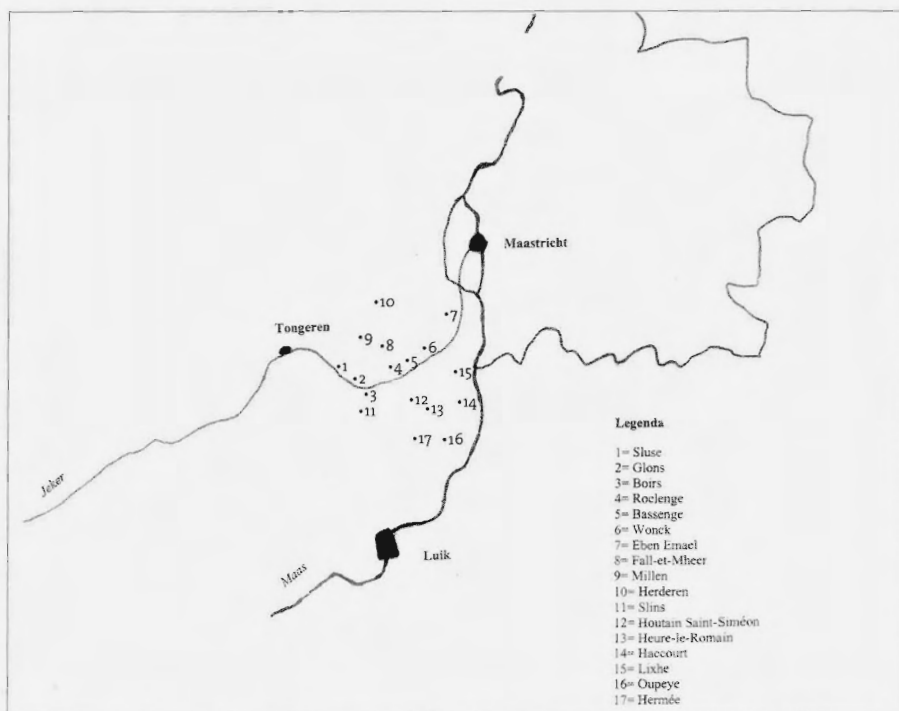

Strovluchtsters in Bassenge omstreeks 1905. (Foto coll. Musée d'Eben, Eben Emael)

het werk tussen mannen en vrouwen, de uitwaaiing van strohoedenfabrikanten over de belangrijkste centra in de buurlanden en de seizoensmatige trek van voornamelijk mannen naar deze steden. Naar de geschiedenis van de strohoedenmakerij is weinig onderzoek verricht, waardoor we sterk zijn aangewezen op wat tijdgenoten erover hebben geschreven.⁴ Iedereen benadrukt dat het Jekerdal bij uitstek geschikt was door de krijtachtige grond, waardoor het stro (van tarwe en spelt) erg soepel was en bovendien lichter en bleker van kleur.⁵ Erg overtuigend is deze heemkundige verklaring overigens niet, aangezien deze bodemgesteldheid verre van uniek was. Waar het gaat om het gebruik van dit stro voor het maken van hoeden tasten we enigszins in het duister. De eerste sporen zouden reeds in het begin van de achttiende eeuw te vinden zijn. Zo gingen in 1708 diverse strohoedenmakers naar Londen om vrouwenhoeden te ver-

4 Een van de weinige recente publicaties waarin (kort) op de strohoedennijverheid in het Jekerdal wordt ingegaan, is René Leboutte, *Reconversions de la main-d'oeuvre et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège XVIIe-XXe siècles* (Parijs 1988) 88, 123. Omdat veel auteurs elkaar al dan niet met (precieze) bronvermelding overschrijven, is het van belang hier kort de belangrijkste originele bronnen te vermelden: Louis Francois Thomassin, *Mémoire statistique du Département de l'Ourthe* (Luik 1829); H.E. Olyff, extract zonder titel (gedateerd april 1865), afgedrukt in J.O[lyff], *L'industrie de la vallée du Geer devant les chambres* (Luik 1896) 15-17; Émile Laveleye, *Essai sur l'économie rurale de la Belgique* (Parijs 18752) 171-175; M.D. [volgens Ansiaux (p. 15 noot 2) mevrouw M. Defrècheux], 'Roelenge sur Geer et le fabrication des chapeaux de paille', *Journal Franklin* no. 30 (27 juli 1884); Maurice Ansiaux, 'L'industrie du tressage de la paille de la vallée du Geer', opgenomen in *Les industries à domicile en Belgique* (Brussel 1900, uitgegeven door het ministerie van Nijverheid en Arbeid) deel II.

5 Laveleye, *Essai*, 172.

Kaart 1: Belangrijkste herkomstplaatsen van strohoedenmakers in het Jekerdal.

vaardigen voor de fabrikant Corbusier, wiens voorvaderen (geboren in Wonck) zich reeds in de zeventiende eeuw in de Engelse hoofdstad hadden gevestigd.⁶ De meeste auteurs houden het er echter op dat de fabricage van strohoeden pas echt van de grond kwam aan het einde van de achttiende eeuw. De activiteiten van pastoor Ramoux, die in 1784 als zielenherder in Glons werd aangesteld, zouden een belangrijke stimulans hebben gevormd. Vanaf die tijd verbreidde de activiteit zich over de omringende (Waalstalige) dorpen langs de Jeker (met name in Bassenge, Wonck en Roclengé) en ook over hoger gelegen plaatsen als Haccourt, Heure-le-Romain, Houtain-Saint-Siméon en Hermée (zie kaart 1). In de laatste decennia van de achttiende eeuw gingen de eerste fabrikanten hun geluk beproeven in de grotere steden in West-Europa, waar zij zich op de elite richtten. Strohoeden waren namelijk bepaald geen massa-artikel. Zo kostten de duurste hoeden aan het begin van de negentiende eeuw vijf francs, terwijl een dagloon van een strohoedenmaker destijds maximaal anderhalve franc bedroeg.⁷

Deze pioniers in den vreemde openden winkels annex werkplaatsen, waar

⁶ Edm. van Wintershoven, 'De nijverheid der stroovlechters in de Jekervallei', *Limburg. Maandschrift III* (1921-1922) no. 7, 121-125, aldaar 123. De auteur verwijst naar het periodiek *Vallée du Geer* van 28 april 1904, waarin uittreksels van achttiende-eeuwse handschriften waren gepubliceerd.

⁷ Ansiaux, *L'industrie du tressage*, 17.

gedurende een deel van het jaar (hoofdzakelijk) mannelijke trekarbeiders uit de Jekerdorpen hoeden vervaardigden. De vraag naar dit soort hoeden nam in de loop van de negentiende eeuw sterk toe, met als gevolg dat de economie van het Jekerdal vrijwel geheel afhankelijk werd van deze bedrijfstak. Op grond van het percentage van de beroepsbevolking dat bij de productie van hoeden ingeschakeld was en de omzet van de bedrijfstak krijgen we een indruk van deze expansie, alsmede van de daarop volgende inkrimping:

Tabel 1: Opkomst en ondergang van de strohoedenfabricage in het Jekerdal in de negentiende eeuw

	Aandeel beroepsbevolking (procent)	Omzet (in miljoenen francs)
1800/1810	4	0,4
1830	Onbekend	2
1860/1866	59	4,5
1870	Onbekend	6,5
1896/1897	37	0,4

Bron: Leboutte, *Reconversions*, 88-91; Henri Frenay, Mathieu Fréson en Jean Haust, *Le tressage de la paille dans le vallée du Geer* (Liège 1922) ii-v.

Bij deze tak van nijverheid moeten we wel een duidelijk onderscheid maken tussen de productie bij mensen thuis en die in werkplaatsen in het Jekerdal. In de werkplaatsen werkten voornamelijk mannen, die hoeden en halffabrikaten fabriceerden voor de export naar de belangrijkste Europese steden, van Stockholm en Sint Petersburg tot in Londen en Parijs.⁸ Een deel van het vlechtwerk dat vrouwen, kinderen en ouden van dagen thuis vervaardigden, werd verkocht als grondmateriaal voor de werkplaatsen. Daarnaast werd het opgekocht door handelaren, die het vervolgens aan de winkeliers en fabrikanten in grote Belgische steden en in het buitenland leverden. In de hoogtijdagen van de strohoedennijverheid verlieten bijna 5000 mannen ieder jaar het Jekerdal om in den vreemde te gaan werken. Dit aantal, op een totale bevolking van circa 20.000, was zo groot dat de boeren voor het binnenhalen van de oogst een beroep moesten doen op Vlaamse trekarbeiders, geringschattend *turcos* genoemd.⁹ De teruggang aan het einde van de negentiende eeuw, die wordt geweten aan de concurrentie van goedkoop stro en strohoeden uit China en Japan, zou vooral de gedecentraliseerde productie van tressen hebben getroffen. Bovendien gingen de omringende landen, waaronder Nederland, de invoer van vlechtwerk belasten. Een aantal werkplaatsen bleef tot na de Tweede

⁸ Toen omstreeks 1880 naaimachines werden geïntroduceerd in de werkplaatsen gingen er steeds meer vrouwen werken (*Ibidem*, 21). Reeds omstreeks 1800 waren er werkplaatsen in Glons (van Hubert Pirotte en Pierre Donay) en in Houtain-Saint-Siméon (Bertrand en Defresne), die samen 310 arbeiders in dienst hadden (*Ibidem*, 17). Pionier op de Amerikaanse markt was Francois Collée, die in 1852 voor meer dan 100.000 francs aan vlechtwerk in New York in consignatie gaf (Olyff, zonder titel [1865]).

⁹ Ansiaux, *L'industrie du tressage*, 9.

Souche van een buitenlands paspoort van Arnold Fraikin in 1809.
(Foto coll. Rijksarchief Limburg, Maastricht)

Wereldoorlog in bedrijf, waarbij vilt, katoen en popeline de stro als belangrijkste grondstof verdrongen.¹⁰

Het begin van de migratie

Hoe heeft de verspreiding van de fabrikanten en de door hen geworven seizoensarbeiders zich ontwikkeld? Uit de spaarzame aanwijzingen in de literatuur valt op te maken dat deze uitzwerming enige betekenis kreeg in de laatste decennia van de achttiende eeuw. De belangrijkste plaats van bestemming was

¹⁰ *L'industrie chapelière dans la vallée du Geer* (Institut d'Étude Économique et Sociale des classes moyennes, Monographies 2, Brussel 1950).

Parijs, maar ook Brussel, Nederland (Amsterdam, alsmede Zeeland en Friesland) en Duitsland (het Noorden en Frankfurt) werden al vroeg genoemd.¹¹ Over het relatieve gewicht van deze bestemmingen weten we vrijwel niets. Alleen in een publicatie uit 1950 staat vermeld dat er toen nog 72 fabrikanten uit het Jekerdal in het buitenland waren te traceren en daar al generaties woonden. Bijna 70 procent in Frankrijk, zo'n 20 procent in Nederland en 7 procent in Duitsland.¹² Met veel slagen om de arm valt hieruit af te leiden dat toen, naast de Belgische steden, Frankrijk (Parijs) het leeuwendeel voor zijn rekening nam en Nederland op afstand de tweede plaats innam.¹³ Hoe zou die situatie er een eeuw eerder uit hebben gezien?

De oudste bronnen die inzicht geven in migratiepatronen van bewoners uit het Jekerdal dateren van het einde van de achttiende eeuw. Dat zijn allereerst de paspoortregisters die vanaf 1796 werden bijgehouden door de regionale overheden in Luik en Maastricht, die beiden een deel van het Jekerdal bestreken. Voor het aanvragen van een paspoort moesten inwoners van het zuidelijke deel, het departement *Ourthe*, zich in de Franse tijd naar Luik begeven en op grond van die registers valt een aantal opmerkelijke conclusies te trekken. Zo zien we dat in de jaren 1796 tot 1807 met name de dorpen Houtain-Saint-Siméon en Glons een rol van betekenis als vertrekplaats speelden. Van strohoedenmakers uit Heure-le-Romain, Haccourt, Slins en Boirs – dorpen die in het midden van de negentiende eeuw veel seizoensarbeiders leverden – hebben we geen aanvragen teruggevonden. Wel bleek er in deze periode reeds een belangrijke trek op gang te zijn gekomen van strohoedenmakers naar de Republiek (tussen 1795 en 1805 de Bataafse Republiek) en naar Frankrijk (tabel 2).

Tabel 2: Aantal afgegeven paspoorten en bestemmingen van strohoedenmakers uit het departement *Ourthe* (1796-1800, 1806-1807)¹⁴

	1796	1797	1798	1799	1800	1806	1807	Totaal
België	32	35	28	53	35	-	-	183
Nederland	5	-	6	5	1	14	31	62
Frankrijk	1	-	8	5	1	-	-	15
Duitsland	-	1	-	-	-	-	-	1
Onbekend	1	-	-	-	1	-	4	6
Totaal	39	36	42	63	38	14	35	267

Bron: *Archives de l'Etat à Liège*, Fonds Français, Milmort, inv.nr. 351.

Tot 1800 zochten de meeste strohoedenmakers het overigens nog dicht bij huis en kwamen ze doorgaans niet verder dan België, dat toen bij Frankrijk hoorde. Slechts een klein aantal had reeds de weg naar Nederland en Frankrijk

¹¹ J.N. Defroidmont, 'Origine et développement de l'industrie des tresses en paille dans la vallée de la Geer, près Maestricht', in: *Publications de la société historique et archéologique dans la duché de Limbourg XXV* (1888) 429-432, aldaar 430; Frenay et al., *Le tressage*, II.

¹² *L'industrie chapelière*, 10.

¹³ Het grote belang van Parijs is ook benadrukt door Ansiaux (*L'industrie du tressage*, 9).

¹⁴ De belangrijkste plaatsen in dit departement waar strohoeden werden gemaakt waren Glons, Haccourt, Heure-le-Romain, Houtain-Saint-Siméon, Slins en Boirs.

gevonden. Helaas zijn de bestemmingen meestal niet nauwkeurig aangegeven in de registers en moeten we het doen met vage aanduidingen als *les départements réunis en nouveaux départements Français* (de voormalige Zuidelijke Nederlanden, het huidige Rijnland, Limburg en België) en *départements voisins of République Batave*. Slechts een enkele keer worden specifieke plaatsen genoemd, zoals in het jaar 1798 toen de Jekermannen niet alleen op weg gingen naar Achel (10), Antwerpen (9), Gent (4), Hasselt (2) en Brussel (1), maar ook Parijs (7), Lille (2) en Bordeaux (1) aandeden. Voor Nederland zijn de gegevens schaarser. We weten dat drie paspoorten voor Venlo zijn afgegeven en één voor Zeeland, wat zou kunnen betekenen dat de steden in noord- en west-Nederland in die tijd nog niet werden aangedaan. Na 1800 houden de paspoortregisters in Luik abrupt op, om te worden voortgezet in de jaren 1806 en 1807. Voor Nederland staat slechts af en toe een specifieke bestemming genoemd, te weten Amsterdam. België en Frankrijk komen dan als bestemming niet meer voor in het register, waarschijnlijk omdat er voor deze gebieden toen geen interne paspoorten meer werden afgegeven of omdat ze apart werden geregistreerd.

Tabel 3: Aantal afgegeven paspoorten en bestemmingen van strohoedenmakers uit het departement Nedermaas (1799-1810)¹⁵

	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	Totaal
Nederland	25	23	13	3	23	19	3	35	61	36	53	62	356
Holland ¹⁶	6	21	12	3	23	17	3	35	14	16	9	10	169
Amsterdam	10	2	-	-	-	2	-	-	33	16	32	39	134
Rotterdam	4	-	-	-	-	-	-	-	5	-	3	6	18
Groningen	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	4	-	9
Utrecht	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	2	7
Nijmegen	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	2	1	6
Den Haag	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	3
Gouda	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
Den Bosch	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
Delft	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Dordrecht	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Breda	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Leeuwarden	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Leiden	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Duitsland ¹⁷	2	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	4
Totaal	27	23	13	3	23	19	3	35	62	37	53	62	360

Bron: Rijksarchief Limburg (RAL), 03.01, Frans Archief, inv.nr. 824-826, 829-832.

Voor de paspoortaanvragen van de dorpelingen in het departement Nedermaas lag de situatie volstrekt anders (tabel 3). Als we ervan uitgaan dat de ambtenaren in Maastricht dezelfde administratieve regels aanhielden als in het naburige *Ourthe*, dan betekent het dat alle vertrekkende strohoedenmakers

¹⁵ De belangrijkste plaatsen in dit departement waren Bassenge, Eben-Emael, Roclenge, Sluse en Wonck.

¹⁶ Ook wel 'République Batave' of 'Batavie' en later 'Royaume de Hollande'.

¹⁷ Doorgaans Pruisen en in twee gevallen (1807 en 1808) de stad Wesel. In 1801-1803 werden respectievelijk vijf, drie en een paspoort afgegeven voor de 'Bataafse Republiek en Pruisen'.

naar Nederland gingen en niet naar de Belgische of Franse steden. Dit komt overeen met gegevens uit de Napoleontische enquête van 1811, waaruit valt op te maken dat de strohoedenmakers uit de Ourthe-dorpen zich voornamelijk richtten op België en die uit Roclange, Bassenge en Wonck (departement *Nedermaas*) naar Nederland gingen.¹⁸ We dienen ons echter te realiseren dat de enquête geen onafhankelijke bron is, omdat het departement Ourthe juist deze paspoortgegevens gebruikte voor het vaststellen van zijn antwoord.¹⁹ Met de paspoortgegevens uit Maastricht krijgen we meer zicht op de bestemmingen van de strohoedenmakers in Nederland. Amsterdam was het belangrijkste reisdoel, maar daarnaast kregen ook kleinere steden als Gouda, Dordrecht en Leiden al vroeg in de negentiende eeuw strohoedenmakers binnen hun grenzen. Of ze er toen ook al bedrijven oprichtten, valt uit deze bron niet op te maken. Daarover bieden de archieven in de plaatsen van bestemming uitkomst.

Hoedsjemakkers

Voor de vroege negentiende eeuw is het traceren van strohoedenmakers in Nederland niet zo eenvoudig. In veel plaatsen zijn namelijk geen registers van (binnenlandse) paspoorten meer terug te vinden, terwijl andere seriële bronnen, zoals vreemdelingenregisters en adresboeken, doorgaans ontbreken.²⁰ Toch bieden de adresboeken een eerste houvast om vast te stellen welke bedrijven zich in de loop van de negentiende eeuw hebben gevestigd. Om die reden hebben we van alle provinciehoofdsteden, evenals van Amsterdam en Rotterdam, de adresboeken bekeken op het beroep strohoedenmaker, daarna geselecteerd op namen uit het Jekerdal en vervolgens gekeken of we vroegere vermeldingen konden vinden in andere bronnen (zie bijlage 1). Hoewel het overzicht nog verre van volledig is, kunnen we niettemin concluderen dat er in het begin van de negentiende eeuw in alle delen van Nederland strohoedenbedrijven met Jeker-eigenaren waren.

Om meer over hun verspreiding over Nederland te achterhalen, maakten wij voor een aantal familienamen van strohoedenfabrikanten gebruik van de collectie familieadvertenties van het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG).²¹ Daaruit bleek dat de strohoedenmakers niet alleen in de grote steden, maar ook in middelgrote en kleinere plaatsen te vinden waren (zie kaart 2). Bovendien vonden we een opmerkelijke concentratie in het noorden van het land, waarop ook in de literatuur over het Jekerdal een enkele keer is geattendeerd.²² Nemen we bijvoorbeeld Raeskin (ook wel Raskin), een naam die we in Den Haag al vroeg in de negentiende eeuw tegenkomen, dan zien we niet alleen adverten-

¹⁸ Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984) 112, 114, 302-303, en 315-316.

¹⁹ *Ibidem*, 315.

²⁰ Annemarie Cottaar, Jan Lucassen en Leo Lucassen, *Van over de grens. Gids voor lokaal historisch onderzoek naar immigratie in Nederland* (Utrecht 1998) 34-37.

²¹ Onder meer Beurieux, Collee, Damave, Dothée, Fraikin, Frenay, Frison, Mathot, Piron, Raeskin en Vivario.

²² *L'industrie chapelière dans la vallée du Geer*, 9.

Strohoedenfabriek J. G. Damave Bloouwpooft Bolsward
De strohoedenfabriek van J.G.Damave in Bolsward omstreeks 1900. (Foto J.G.Dwinger, Leeuwarden, ca 1900. Particuliere coll. C.Siegert, Harmelen)

ties uit de residentie, maar ook uit Leeuwarden en Sneek. Dezelfde noordelijke vertakkingen zijn waar te nemen bij de familie Damave, die naast bedrijven in Middelburg, Alkmaar en Den Helder, ook een fabriek in Bolsward had.²³ Van deze hoedenfabrikanten, die daar overigens *hoedsjemakkers* werden genoemd, zou Duchateau de grootste in de regio zijn geweest.²⁴ Het netwerk van de Friese hoedenindustrie strekte zich evenwel niet alleen over Friesland uit. Zo waren twee Jeker-strohoedenmakers uit de Groningse adresboeken - Nivard en Sauveur - in Friesland geboren,²⁵ terwijl er ook bij de hoedenmakers in Zwolle een duidelijke connectie met Friesland viel te traceren. Mogelijk heeft deze vroege vestiging in Friese stadjes te maken met de structureel zwakke positie van de gilden in dit gewest, waardoor het voor nieuwkomers relatief eenvoudig was om een eigen bedrijf te beginnen.²⁶ Zo lijkt het geen toeval dat ook de textielverkopers en latere winkeliers uit het Münsterland vanaf de achttiende eeuw een grote voorkeur voor deze provincie aan de dag legden.²⁷

De vroegste vermelding van Jeker strohoedenmakers vonden we in Utrecht,

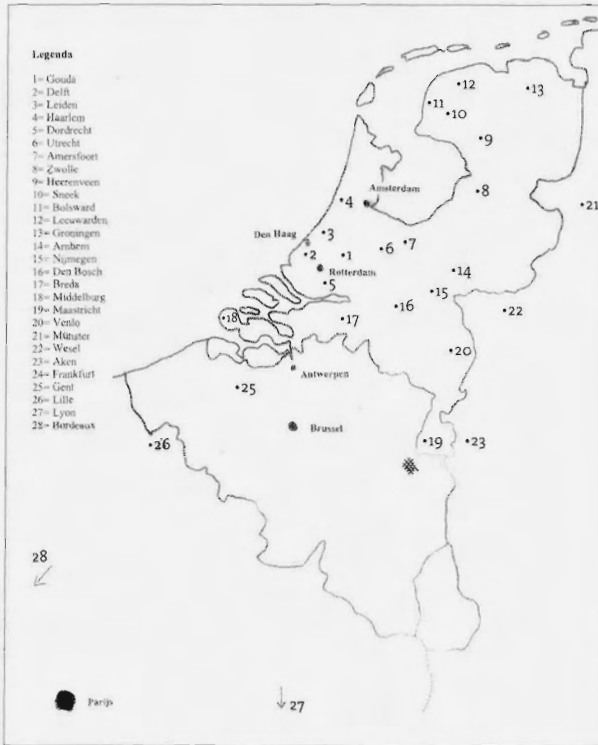
²³ Met dank aan Carl Siegert uit Harmelen voor de prentbriefkaart van de fabriek van Damave in Bolsward. In de provincie Zeeland hebben we nog geen onderzoek gedaan.

²⁴ Henk Aukes, *Katholieke Friese Geslachten* (Groningen 1941) en *Frisia Catholica III* (Groningen 1941) 88-89.

²⁵ Gemeentearchief Leeuwarden, BR 1850-1860, Oude Ebbingestraat B 123 (J. Sauveur, geboren Leeuwarden 1826), BR 1870-1880, (J. Nivard, geboren in Sneek 1857).

²⁶ Ritske Mud, 'Het Leeuwarder metselaars- en steenhoudersgilde in de achttiende eeuw', *De Vrije Fries* 78 (1998) 77-98.

²⁷ Hannelore Oberpenning, *Migration und Fernhandel im Tödden-System: Wanderhändler aus dem nördlichen Münsterland im mittleren und nördlichen Europa des 18. und 19. Jahrhunderts* (Osnabrück 1996).

Kaart 2: Bestemmingen van strohoedenmakers uit het Jekerdal (1790-1890).

waar Arnoldus Gielson uit Gain bij Maastricht reeds in 1749 een “strooije hoe-denwinkel” dreef.²⁸ Een andere fabrikant die niet alleen in Utrecht, maar ook in andere Nederlandse steden naam zou maken, was Mathot. De oudst bekende stamvader van dit geslacht uit Bassenge kwam in 1739 aan zijn eind doordat hij werd ‘verpletterd door de kar van Nicolaas Fraikin op de terugreis van Maastricht’.²⁹ Zijn kleinzoon Bernard (1732-1817) was de eerste strohoedenmaker uit de familie die zich in Nederland vestigde. Terwijl zijn echtgenote in Bassenge achterbleef, vertrok hij in 1781 met twee zonen naar Gouda. Drie van zijn vijf zonen, Adam (1771-1853), Bernard (1773-1848) en Joseph (1783-1871), zouden zich uiteindelijk in Nederland vestigen en er met Nederlandse vrouwen trouwen. Bijna elke nieuwe tak aan de stamboom van de Mathots in Nederland zorgde voor een nieuw strohoedenbedrijf in steeds weer een andere plaats. Gouda bleef overigens de basis. Het was Adam die zich daar, in navolging van zijn vader, vestigde en in 1792 op twintigjarige leeftijd het poorterschap verwierf. Een van

²⁸ Waarschijnlijk wordt met Gain, Glaaien (Glons) bedoeld. *Het Utrechts Archief*, inv.nr. 2033, Alfabetische lijst der nieuwe burgers 1701-1828, deel 2a. Met dank aan Ronald Rommes die ons op deze vermelding attendeerde.

²⁹ L.C.C.M. van Dijk, *Stamboom Mathot 1680-1996*, Rossum 1996 (berust bij het CBG).

zijn zonen zou hem later in Gouda opvolgen, een andere ging naar Amersfoort, terwijl een kleinzoon zich in Utrecht vestigde. Broer Bernard opende een winkel aan de Grote Markt in Delft (en had geen opvolgers in de branche), terwijl broer Joseph in Rotterdam aan de slag ging (op hun beurt gingen diens zonen weer naar Rotterdam, Middelburg, Delft, Amsterdam en Haarlem). De zoon en kleinzoon van hun broer Nicolaas, die in Bassenge was achtergebleven, zorgden later ook nog voor een tak van de Mathots in Utrecht en (weer) Gouda.

De strohoedenbedrijven van deze Mathots (en hun nazaten) floreerden tot omstreeks 1870, daarna ging de familie over op andere beroepen. De kinderen en kleinkinderen van Adam, Bernard en Joseph Mathot huwden net als hun vaders Nederlandse vrouwen, kregen hier kinderen en vonden hier hun laatste rustplaats. Pionier Bernard Mathot (1732-1817) verging het heel anders. Met zijn dorpsgenote Marie Bottie was hij al in Bassenge gehuwd en zij was daar gedurende de perioden van zijn afwezigheid ook blijven wonen. Pas na haar dood kwam hij voorgoed naar Nederland, waar hij in 1817 in Gouda overleed. Het huwelijksgedrag van Bernard Mathot en zijn kinderen weerspiegelt de twee patronen van migranten uit het Jekerdal. Veel strohoedenmakers die een bedrijf in Nederland oprichtten, trouwden een Nederlandse vrouw. Dat gold echter niet voor iedereen, want er waren ook mannen die hun hart reeds hadden verpand aan een meisje dat in het geboortedorp was achtergebleven. Over zo'n meisje gaat het volgende verhaal.

Heimliefde

Ieder jaar tegen de lente trokken de mannen en jongens uit het Jekerdal naar de Franse, Vlaamse, Nederlandse en Duitse steden om daar strohoeden te vervaardigen of hun voorraad te verkopen. Pas tegen de herfst keerden ze terug met de rijke buit die zij in den vreemde hadden vergaard. Zo introduceerde L. van Ruckelingen in zijn vertelling *De stroovlechter* de mannelijke bevolking uit het Jekerdal, om vervolgens het zoeklicht te richten op één van die mannen, Jef Cooremans. Jef verliet zijn verloofde Dina van de Witte Hoeve niet voor een aantal maanden, maar bleef vijf lange jaren weg om zeven of acht duizend franks te kunnen sparen, genoeg om een eigen strohoedenfabriek op te richten. Dat was het moment om terug te keren naar het dorpje aan de Jeker en Dina te huwen. Hij vergaarde kapitaal, trouwde zijn verloofde en startte een eigen onderneming. Terwijl rivaal Piet Mop een strohoedenfabriek in Amsterdam begon, opende Jef Cooremans een winkel in Münster. Acht maanden werkte hij daar en pas nadat de landbouwers in het Jekerdal de laatste karren met haverstro van het land hadden gehaald, keerde Jef weer naar zijn Dina terug. Eigenlijk had hij liever gezien dat zij was meegegaan om samen met hem het geluk in een nieuw vaderland te beproeven, maar Dina weigerde haar huis te verlaten. Jef wist dat protesteren geen zin had. Algemeen bekend was immers dat de 'heimliefde' van de bewoners van het Jekerdal zo sterk was, dat in de herfst bijna iedereen naar zijn *haardstede* terugkeerde. Vooral de vrouwen zouden zeer aan de geboorte-

Pootje baden aan het strand in Scheveningen met strohoed. (Foto coll. Haags Gemeentearchief)

grond zijn gehecht en om die reden waagden zij zich zelden verder dan de omliggende steden: Tongeren, Luik en Maastricht.³⁰

De zaak van Jef Cooremans werd geen succes en een faillissement viel uiteindelijk niet af te wenden. Of dat aan het achterblijven van zijn vrouw lag, viel niet te achterhalen. Het verhaal roept echter wel de vraag op of deze vertelling spoot met de alledaagse migratie-werkelijkheid in het Jekerdal? Het is zeker zo dat de meeste strohoedenmakers na gedane arbeid weer naar hun geboortedorp terugkeerden, waar zij werden opgewacht door vrouw en kinderen. Maar hoe zat het met degenen die zich in Nederland vestigden om er een strohoedenfabriek of -winkel te beginnen? Konden zij hun verloofde of echtgenote ertoe bewegen met hen mee te gaan op avontuur? Of kregen zij te maken met dezelf-

³⁰ L. van Ruckelingen [pseudoniem van Lodewijk Mathot], *De stroovlechter. Vertelling uit het Jekerdal*, (Antwerpen [uitgever Martin Brouwers] en Gent [uitgever A. Siffer], z.j. [circa 1890]). Hoewel in de vorm van een roman, lijkt de inhoud waarheidsgetrouw, zoals ook valt op te maken uit de inleiding (p. 7): "Deze novelle, een getrouwe schets van zeden en gebruiken in het bekoorlijk Jekerdal, werd geschreven voor vele jaren, toen wij in onzen jongelingstijd het lieve oord bewoonden. De gebeurtenissen zijn waar, vele der personen die ten tooneele gevoerd worden leven nog; alleen, om licht te begrijpen redenen, werden persoons- en dorpsnamen verdicht." De strohoedenfabriek van Jef Cooremans werd overigens geen succes. Omdat Piet Mop vermoedde dat de zaken in Munster beter gingen dan in Amsterdam, besloot hij recht tegenover de winkel van Jef in de *Herrengasse* een zaak op te zetten. Die concurrentie was fataal voor de handel van Jef. Zijn mooie uithangbord met in gouden letters geschilderd: *Joseph Cooremans. Strohut-fabrikant, wäscht und changirt die Hüte am billigsten Preise!* trok nauwelijks meer aandacht en de zaak ging failliet. Hij keerde terug naar zijn vrouw en kinderen en verdiende voortaan de kost als postbode. Boven de deur van zijn huis stond nog wel een verwijzing naar zijn verleden: *In den strooien briefdrager*.

Kaart van het Jekerdal in de omgeving van Wonck en Bassenge, ca. 1775. Bron: Ferrariskaart van de Oostenrijkse Nederlanden (fragment).

de halsstarrigheid die Dina van de Witte Hoeve ten toon spreidde? Een andere mogelijkheid is dat de strohoedenfabrikanten voor een andere strategie kozen en bewust een bruid huwden die in de Nederlandse samenleving geworteld was.

We zullen deze vragen proberen te beantwoorden door de strohoedenbedrijven en hun eigenaren in Den Haag onder de loep te nemen. Tussen 1853 en 1915 vinden we in de adresboeken aldaar talloze bedrijven van strohoedenmakers.³¹ Bovendien ontleenden we aan de registers van Binnenlandse Paspoorten drie namen van strohoedenbedrijven bij wie de seizoensarbeiders vóór 1853 kwamen werken: Beaurieux, Duchateau en Raeskin. Vanwege de hiaten in de bronnen weten we dat de lijst met 38 namen niet uitputtend is, maar voor ons doel biedt hij voldoende informatie. Een aantal malen keren dezelfde namen terug, omdat kinderen of kleinkinderen zorgden voor de instandhouding van het bedrijf. Wanneer we de Nederlandse namen waaruit geen duidelijke connectie met het Jekergebied blijkt eruit filteren, blijven er 27 namen over. Van die lijst selecteerden we de mensen die in het Jekerdal waren geboren, dus mannen van de eerste generatie. Het ging dan nog om achttien namen. Wie van hen trouwde met een meisje uit de geboortestreek (België/Jekerdal) en wat had dat voor consequenties voor hun bedrijf? In tabel 4 zien we dat van de achttien eigenaren van strohoedenbedrijven er elf met een Nederlandse vrouw huwden, die overwegend in Den Haag was geboren. Twee gaven de voorkeur aan een Belgische vrouw die niet uit het herkomstgebied kwam en van vijf strohoedenmakers weten we dat ze een Jeker-echtgenote hadden. Vervolgens bekeken we welke consequenties een huwelijk met een vrouw uit de geboortestreek voor het bedrijf had. Versterkte het de band met het land van herkomst of investeerden deze fabrikanten evengoed in een toekomst in Nederland?

³¹ De adresboeken in Den Haag beginnen in 1853. Vanaf 1855 zijn ze elke vijf jaar nagezocht op strohoedenfabrikanten/winkeliers.

Tabel 4: Huwelijkspartners van de eerste generatie eigenaren strohoedenbedrijven Den Haag

Naam	Geboorte- en Sterftedatum	Adresboek	Naam echtgenote	Geboorteplaats echtgenote	Geb. Land
Alexandre, J.	1819-1885	1853-1885	Meer, C.J. vd	Den Haag	NL
Beaurieux, G.T.	1811-1849	1853-1865 ³²	Malchior, M.C.H.	Maastricht	NL
Bertrand, A.	1823-1856	1853-1855	Rest, M.M. van	Den Haag	NL
Colson, F.J.	1808-1879	1875-1890	Somers J.M.F.	Antwerpen	B
Delissée, J.J.	1853-?	1895-1900	Bouille, J.	Heure-le-Romain	B/J
Duchateau, J.	1799-1871	—	Montfort, Ph.Th.	Paturages	B
Fraigne, H.de	1807-1863	1853-1860	Nottet, M.		B/J
Fraikin, J.J.	1848-1922	1895	Stassart, M.J.	Bassenge	B/J
Fraikin, J.H.	1808-1896	1865-1890	Coleye (Collée), E.	Bassenge	B/J
Frénay, J.J.	1848-1905	1875-1895	Jerphanion, C.L.W.	Den Haag	NL
Frison, P.F.	1834-1908	1860-1905	Bovelander, M.A.	Den Haag	NL
Lanen, L.	1837-1891	1860-1885	Thämer, C.C.	Den Haag	NL
Raeskin, H.	1774-1856 ³³	—	Marie Becket	Bassenge	B/J
Raeskin, H.	1805-1850	—	Struijvenberg, E.M. ³⁴	Rotterdam	NL
Raeskin, D.	1823-1876	1853-1855	Struijvenberg, E.M.	Rotterdam	NL
Stassart, J.	1820-?	1855-1880 ³⁵	Bauduin, H.	Zaltbommel	NL
Stassart, P.	1814-1891	1855-1890	Rest, A.H. van	Den Haag	NL
Vallée, J.J.	1856-1897	1870-1895	Vetschman, M.G.	Den Haag	NL

Bron: *Haags Gemeentearchief (HGA)*, Adresboeken, Bevolkingsregister (BR), Overlijdensregister.

De overlijdensplaats van de strohoedenmakers blijkt voor dertien mannen Den Haag te zijn geweest (tabel 5).³⁶ Tien van hen waren gehuwd met een Nederlandse vrouw en twee met een vrouw die elders in België was geboren. Slechts één van hen was getrouwd met een vrouw uit het Jekerdal, te weten Henri de Fraigne uit Roclenghe. In de jaren 1838-1840 vroeg hij regelmatig een Binnenlands Paspoort aan om naar huis terug te keren, maar tot zijn dood is hij steeds in Den Haag blijven werken. Uit de Memorie van Successie die na zijn dood in 1863 werd opgemaakt, blijkt dat zijn weduwe de definitieve stap naar Nederland nooit heeft gezet en in Roclenghe was blijven wonen.³⁷ Bezittingen in Nederland had De Fraigne niet, maar wel in het Jekerdal waar hij in Roclenghe, Bassenge en Houtain-Saint-Siméon percelen land, boomgaarden en huizen naliet. Hij vormde daarmee overigens geen uitzondering. Niemand van deze eerste generatie migranten met een echtgenote uit de streek van herkomst beschikte ten tijde van zijn overlijden over onroerend goed in Nederland. Anders gezegd: de mannen die investeerden in een toekomst in Nederland zochten hun vrouw buiten de eigen regio.

³² Na zijn dood werd het bedrijf voortgezet door zijn weduwe.

³³ Ontleend aan de gegevens van mevrouw Schrijer-Raeskin.

³⁴ Na het overlijden van Henri Raeskin, trouwde zij met zijn broer Dieudonné.

³⁵ Na zijn dood werd het bedrijf voortgezet door zijn weduwe.

³⁶ Voor Amsterdam konden we dergelijke gegevens niet systematisch achterhalen, omdat een groot aantal Memories van Successie niet bewaard is gebleven. Mogelijk dat verder onderzoek op termijn een vergelijking mogelijk maakt.

³⁷ *Algemeen Rijksarchief (ARA)*, Memories van Successie (MvS) Zuid Holland 1806-1927, 3.06.05, Den Haag.

Tabel 5: Bezittingen van de eigenaren van strohoedenbedrijven in Den Haag bij hun overlijden

Naam	Voornaam	Overleden in DH	MvS	Echtg. Geb.	O.R.G.	
					NL	België
Alexandre	Jean	1885	X	NL	X	—
Beaurieux	Guillaume	1849	X	NL	X	—
Bertrand	Arnold	1856	X	NL	—	—
Colson	Francois Joseph	1879	X	B	X	X
Delissée	Jacques Joseph	?		B/J		
Duchateau	Jean (Jan)	1871	X	B	X	—
Fraigne	Henry, de	1863	X	B/J	—	X
Fraikin	Jacques Joseph	Glons		B/J		
Fraikin	Jean Henri	Bassenge		B/J		
Frénay	Jacques Joseph	1905	X	NL	—	—
Frison	Pierre Felix	1908		NL		
Lanen	Louis	1891	X	NL	X	—
Raeskin	Henri	Bassenge		B/J		
Raeskin	Henri	1850	X	NL	X	—
Raeskin	Dieudonne	1876	X	NL	X	—
Stassart	Jean	?		NL		
Stassart	Pascal	1891	38	NL		
Vallée	Jan Joseph	1897	X	NL	—	—

Bron: *Algemeen Rijksarchief (ARA)*, Zuid-Holland 1806-1927, *Memories van Successie*, 3.06.05. Legenda: B: België; B/J: België, Jekerdal; MvS: *Memorie van Successie*; NL: Nederland; O.R.G.: onroerend goed.

Als de vrouwen uit het Jekerdal niet naar Nederland kwamen om zich definitief te vestigen, hoe zat het dan met de vrouwelijke seizoensarbeiders? Kwamen zij bijvoorbeeld wel voor een aantal maanden naar Nederland om strohoeden te naaien of om als verkoopster te werken in een van de winkels? Het is zelfs mogelijk dat de ondernemers bij voorkeur hun dienstboden in de streek van herkomst werven. Zijn er bewijzen te vinden voor de bewering dat de Jekerstrohoedenbedrijven in Nederland werden bestierd door meesters en meiden?³⁹

In de vreemdelingenregisters van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam komen nauwelijks vrouwen uit het Jekerdal voor, maar dat zou te maken kunnen hebben met de onderregistratie van vrouwen in het algemeen.⁴⁰ Maakten zij echter deel uit van het inwonend personeel van de strohoedenbedrijven, dan zou hun inschrijving in het bevolkingsregister meer licht op de zaak kunnen werpen. Daarom namen we opnieuw de bedrijven in Den Haag als voorbeeld - de uitkomsten verschillen overigens nauwelijks van die in Amsterdam - en onderzochten welke vrouwen er buiten de gezinsleden werden ingeschreven (tabel 6). Wanneer we de echtgenotes en dochters van het gezin buiten beschouwing laten, vinden we op deze adressen dienstbodes, modistes,⁴¹ mode-maaksters en winkeljuffrouwen of winkeldochters. Bij geen van hen viel er een

³⁸ We hebben geen *Memorie van Successie (MvS)* gevonden. Omdat het register op de MvS over dit jaar niet beschikbaar is, weten we ook niet of er een geweest is.

³⁹ Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 112 (voetnoot 120), 114.

⁴⁰ Leo Lucassen, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de negentiende eeuw', *Holland. Regionaal Historisch Tijdschrift* nr. 2 (2001).

⁴¹ Modistes of mode-maaksters zijn vrouwen die modeartikelen - meestal hoeden - voor vrouwen vervaardigen en verkopen.

directe connectie met het Jekerdal te leggen, terwijl een minderheid van de vrouwen in andere plaatsen in België geboren was (cursief in de tabel).

Tabel 6. *Herkomst van inwonend vrouwelijk personeel in de Haagse strohoedenbedrijven 1850-1913*

Naam	Dienstboden	Modistes	Winkeljuffrouwen ⁴²
Alexandre, J.	Doesburg, Nieuwediep, Zierikzee	-	-
Beaurieux, G. wed.	Den Haag	-	Limburg, Maastricht <i>Lanaken</i>
Bertrand, A.	-	-	-
Colson, F.J.	Gelderland, Den Haag (2), Wassenaar	<i>Freignes</i> , Maastricht, Den Haag	<i>Antwerpen</i>
Delissée, J.J. Duchateau, J.	- Den Haag	-	-
Fraigne, H. de	Stompwijk	Reeuwijk, Rotterdam, Vlissingen, <i>Tongeren</i> (2)	Delft, Rotterdam
Fraikin, J.J. Fraikin, J.H. Frénay, J.J.	- - Delft (2), Den Haag, Gouda, Leur, Slochteren, Tiel (4), Vught, onbekend	- - Amsterdam, Den Haag (3) Leeuwarden (2) Princenhage, <i>Brussel</i> , <i>St. Joost ten Node</i>	- Den Haag Aken
Frison, P.F.	-	-	-
Lanen, L.	Den Haag, Utrecht, 's-Gravenzande,	Delft, Den Bosch, Den Haag, Den Helder, Haarlem, Harlingen, Zutphen	Vlaardingen
Raeskin, H. Raeskin, H. Raeskin, D. Stassart, J. Stassart, P. Vallée, J.J.	- Rijswijk Leiden, Den Haag Den Haag - -	- - - - - Maastricht (2), <i>Truiden</i>	- - - - Den Haag -

Bron: HGA, Bevolkingsregister 1850-1913

Die honkvastheid gold niet voor de rijen mannelijke seizoensarbeiders die op de dichtbeschreven bladzijden van het Haagse bevolkingsregister staan vermeld. Hun bakermat was bijna zonder uitzondering de regio tussen Luik en Maastricht; een patroon dat ook opgaat voor andere Nederlandse steden. Het seizoenspersoneel van de Jeker hoedenmakers bestond in de regel dus zonder twijfel uit mannen die uit dezelfde streek als hun baas afkomstig waren.

Van het vroege voorjaar tot de zomer

Ieder voorjaar meldden de seizoenswerkers zich bij de strohoedenfabrikanten in Nederland. Doorgaans kwamen ze tussen het eind van januari en de eerste

⁴² Hieronder ook de winkeldochters, de inwonende vrouwelijke winkelbedienden.

week van maart en keerden aan het begin van de zomer terug naar hun geboortegrond. Bovendien kwam het voor dat zij eerst nog bij werkgevers in andere steden gingen werken alvorens de terugreis te aanvaarden.⁴³ Het ging om een heterogene groep mannen, zeker als we naar de leeftijden en plaatsen van herkomst kijken.⁴⁴ In Amsterdam was de gemiddelde leeftijd van seizoenswerkers in 1850 drieëndertig jaar. Naast de ervaren strohoedenmakers reisden er ook jongens mee die het vak nog moesten leren; een patroon dat we vaker zien bij seizoenswerkers. Martin Joseph Stockis was met zijn dertien jaar de jongste, terwijl Renier Freson nog op zijn tweeënzeventigste de reis van Glons naar Amsterdam ondernam. Voor Rotterdam en Den Haag lag de gemiddelde leeftijd iets lager; daar troffen we wel de jonge, maar niet de oude mannen aan. Tegen het eind van de negentiende eeuw, toen de strohoedenhandel al op zijn retour was, daalde het aantal jonge leerlingen en nam de gemiddelde leeftijd toe. Er was op dat moment geen aanvoer van jonge beginners meer; alleen de ouderen bleven nog komen.

Tabel 7: Geboorteplaatsen van seizoensmatig werkende strohoedenmakers in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag (1850-1875)

Geboorteplaats	Amsterdam		Rotterdam		Den Haag	
	1850	1875	1850	1875	1840 ⁴⁵	1875
Bassenge	17	11	14	23	19	3
Glons	30	9	11	3	14	12
Fall et Mheer	2	6	5	0	0	0
Haccourt	4	10	6	9	0	0
Heure-le-Romain	7	1	6	3	0	44
Houtain-St.-Simeon	10	10	7	18	5	18
Millen	0	3	3	8	0	0
Roclinge	15	16	11	7	36	3
Wonck	9	4	12	3	2	0
Rest Jeker	5	10	9	13	24	3
Subtotaal Jeker	97	80	84	87	100	82
Maastricht e.o.	1	13	-	3	-	12
Luik e.o.	2	4	-	3	-	3
Overig	0	3	3	6	-	3
Onbekend	0	-	14	1	-	-
Totaal	100	100	100	100	100	100
N=	227	70	81	89	159	34

Bron: HGA, GAA, Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Politie-archief, Vreemdelingenregistratie, HGA, Registers Afgegeven Binnenlandse Paspoorten 1818-1847.

De geboorteplaatsen van de seizoensarbeiders leggen geen duidelijk patroon bloot (tabel 7). Het was in ieder geval niet zo dat de mannen uit dorp A naar Rotterdam trokken, terwijl dorp B vooral strohoedenmakers aan Amsterdam

⁴³ HGA, BNR 352, Registers Afgegeven Binnenlandse Paspoorten 1818-1847.

⁴⁴ We gebruikten hiervoor de vreemdelingenregistraties in Rotterdam en Amsterdam (vanaf 1850) en Den Haag (vanaf 1875) en de Registers van Afgegeven Binnenlandse Paspoorten in Den Haag (1818-1847).

⁴⁵ Omdat er in Den Haag geen vreemdelingenregisters zijn vóór 1875 gebruikten we de registers van binnenlandse paspoorten in de periode 1831-1839.

leverde. Een verband met de herkomstplaats van de belangrijkste strohoedenfabrikanten lijkt meer voor de hand te liggen. Voor Rotterdam waren vooral twee firma's van belang: Collee (de grootste) en Piron, die in 1850 samen 62 procent van de strohoedenmakers te werk stelden en in 1885 maar liefst 93 procent. De 152 arbeiders die tussen 1875 en 1896 naar Den Haag kwamen, legden een voorkeur aan de dag voor drie van de acht bedrijven: F.J. Colson (34 procent), J.H. Fraikin (18 procent) en J.J. Vallee (16 procent). Het aantal seizoensarbeiders dat deze bedrijven in dienst hadden, varieerde nogal: van een handjevol tot tientallen. De Rotterdamse fabrikant Collee stak in 1875 ver boven zijn collega's uit met 61 arbeiders.

Tabel 8: *Bedrijfs grootte van de belangrijkste strohoedenfabrikanten in Rotterdam en Den Haag op grond van aantallen seizoensarbeiders (1850-1890)*

	1850	1875	1880 (Den Haag) 1885 (Rotterdam)	1890
Rotterdam				
Collee	31	61	35	21
Piron	9	22	16	7
Overige fabrikanten	19	5	0	1
Onbekend	22	1	-	-
Totaal	81	89	51	29
Den Haag				
Colson	6	15	10	8
Frenaij	?	-	8	-
Fraikin	?	7	6	-
Vallee	?	4	5	2
Alexandre	?	3	2	-
Lanen	?	3	3	-
Overige fabrikanten	?	2	-	-
Onbekend	?	-	-	-
Totaal	?	34	34	8

Bron: GAR, Politie-archief, Vreemdelingenregisters en HGA, Politie-archief, Vreemdelingenregisters en Bevolkingsregister (voor het jaar 1850).

Doordat de arbeiders in deze steden in het bevolkingsregister werden ingeschreven op het adres van hun werkgever is het mogelijk de achtergronden van de bazen en knechten te vergelijken. Dit geldt niet voor Amsterdam, omdat de seizoenswerkers daar in kosthuizen of logementen verbleven. Op het eerste oog lijkt de inschatting dat werkgevers hun arbeiders vooral uit hun eigen dorp rekruteerden in Den Haag op te gaan. De meeste seizoenswerkers kwamen daar namelijk uit de geboorteplaats van de grootste fabrikant (Colson), Heure-le-Romain. Bij nadere beschouwing bleek hun netwerk evenwel dorpsoverschrijdend. Zij werkten namelijk niet alleen bij Colson, maar naaiden net zo gemakkelijk strohoeden voor werkgever Vallee (Houtain-Saint-Simeon) en Alexandre (Bassenge). Hetzelfde gold voor de knechten van Collee uit Rotterdam, die vooral uit Bassenge kwamen, terwijl Roclange de basis van de Collees was.

Strohoedenfabrikant van Hare Majesteit

We weten nu waar de bazen en hun knechten vandaan kwamen, maar nog weinig over de strohoedenbedrijven zelf en nog minder over de mensen die er hun inkopen deden. In de drie grote steden waren de winkels gevestigd in de belangrijkste winkelstraten, waaruit valt af te leiden dat het om luxeartikelen ging, die werden verkocht aan mensen uit de midden- en hogere klasse. In Den Haag frequenteerden zij de Spuistraat en de Veenestraat, in Amsterdam de Kalverstraat en in Rotterdam de Hoogstraat. In al deze straten eisten de Jeker-winkeliers hun plaats op naast autochtone (stro)hoedenmakers. Zoals onderstaande tabellen (9 en 10) laten zien, domineerden zij deze branche tot het einde van de negentiende eeuw.

Tabel 9: *Herkomst van strohoedenfabrikanten in Amsterdam (1825-1905).*

Herkomst	1825	1845	1865	1885	1905
Nederland	25		23	6	20
Jekerdal/					
België	75	92	68	61	20
Onbekend		8	9	33	60
Totaal	100	100	100	100	100
N=	4	12	44	18	5

Bron: GAA, Bevolkingsregister en Adresboeken (1825-1925).

Tabel 10: *Herkomst van strohoedenfabrikanten in Den Haag (1853-1910).*

Herkomst	1853	1865	1885	1905	1910
Nederland		12		40	50
Jekerdal/					
België	88	88	100	40	50
Onbekend	12			20	
Totaal	100	100	100	100	100
N=	8	8	9	10	4

Bron: HGA, Bevolkingsregister en Adresboeken (1853-1949).

Hoe succesvol de afzonderlijke strohoedenfabrikanten waren, valt minder eenvoudig te achterhalen. Voor de grote strohoedenbedrijven zoals die van Vivario (Amsterdam), Colson (Den Haag) en Collee (Rotterdam) valt het succes af te meten aan de grote aantallen seizoenarbeiders die ze tewerkstelden en de lange periode dat hun naam de winkelpanden sierde. Voor de kleinere bedrijven beschikken we over minder gegevens. Wat we wel weten, is dat veel bedrijven succesvol genoeg waren om te adverteren in de lokale kranten.⁴⁶ Daarmee stuitten we op een belangrijke bron van informatie. Zo plaatste J. Fraikin in april 1844 in het *Dagblad van 's-Gravenhage* een advertentie om de opening van zijn winkel aan te kondigen. Hij maakte reclame voor zijn grote en fraaie assortiment stro-

⁴⁶ GAA, Onderwerpcatalogus, Handel en Nijverheid N XIII; HGA, Advertenties 1710-1950. Met dank aan de heer S. Veldhuijzen die ons op deze bron attendeerde.

Advertentie van strohoedenfabrikant P. Furnelle omstreeks 1810. (Foto coll. Gemeentearchief Amsterdam)

hoeden, die hij niet alleen in zijn werkplaats liet maken, maar ook uit Parijs importeerde. Bovendien informeerde hij de potentiële damesklanten dat zij hun oude hoedjes ook naar hem toe konden brengen. Hij zou ze dan wassen en modelleren naar de laatste mode, zodat ze er weer als nieuw uitzagen. De tekst van de advertentie die P. Furnelle een paar decennia daarvoor in een Amsterdamse krant plaatste, week nauwelijks van die van Fraikin af.

Uit wel meer advertenties blijkt dat de bedrijvigheid in de strohoedenbranche meer omvatte dan het maken of importeren van strohoeden. Hoedjes die in voorgaande seizoenen waren aangeschaft, konden worden verfraaid door ze te wassen, te verven en te versieren met linten, veren, bloemen en allerlei borduurwerk. Geen hoeden dus die door de gewone man of vrouw werden gedragen. Daarop wijst ook het predikaat hofleverancier dat een aantal keren in advertenties stond vermeld. Vooral nog achterhaalden we vier 'hof-stroohoedenfabrikanten': J. Beaurieux in Amsterdam en de firma's W. Beaurieux, Madame Andreoli Colson en S. Duchateau in Den Haag. Tegenwoordig krijgt een bedrijf die titel wanneer het honderd jaar bestaat, maar in de negentiende eeuw lag dat anders. Hoewel het - evenmin als nu - niet betekende dat een zaak daadwerkelijk goederen aan de koninklijke familie leverde, moest men wel een goede reputatie hebben, evenals een groot assortiment.⁴⁷

⁴⁷ M.R. van der Krogt, Hofleveranciers in Nederland. *Als we zeiden: 'dat heeft de Koningin ook gehad, dan vloog het de deur uit.'* (Amsterdam 1985) 10, 19.

Een andere manier om iets over de welstand van een strohoedenmaker te weten te komen is via een Memorie van Successie.⁴⁸ Deze werd na iemands dood opge- maakt indien de erfgenamen successiebelasting moesten betalen. Dat was het geval als de waarde van de erfenis na aftrek van schulden meer dan driehon- derd gulden bedroeg. Vóór 1878 hoefde men geen belasting te betalen als er alleen erfgenamen in rechte lijn (kinderen, kleinkinderen, achterkleinkinderen) waren. Vanaf 1878 waren ook de erfgenamen in rechte lijn belast, maar alleen als de erfenis (na aftrek van schulden) meer dan 1000 gulden bedroeg. Het aan- tal memories met een gedetailleerde beschrijving van de erfenis is dus helaas vóór 1878 een stuk kleiner dan daarna.

Welke gegevens zijn er aan de Memorie van Successie te ontlelen? Allereerst het onroerend goed waarover de overledene beschikte: gedetailleerde gegevens over verdere bezittingen werden alleen opgenomen wanneer er successierecht verschuldigd was, dus als de erfenis, na aftrek van schulden, meer dan 300 gul- den waard was. Van de achttien Haagse fabrikanten uit tabel 4 achterhaalden we 11 memories van successie. Acht van hen beschikten ten tijde van hun over- lijden over onroerend goed. De omvang van het bezit varieerde uiteraard. Zo bezat Guillaume (Willem) Beaurieux († Den Haag 1849) bij zijn overlijden een huis met erf en tuin aan de Zuidzijde van de Spuistraat,⁴⁹ terwijl Francois Joseph Colson niet alleen huizen in Den Haag had (Korte Poten en Koediefstraat), maar ook onroerend goed in zijn geboorteplaats Heure-le-Romain.⁵⁰ De waarde van de verschillende erfenissen liep eveneens uiteen. Sommige erflaters lieten hun familieleden slechts enkele persoonlijke bezittingen na (één keer werden zelfs postduiven genoemd) of schulden. Andere erfgenamen daarentegen beschikten over een niet onaanzienlijk batig saldo. Zo liet Nicolaas Vivario, die in 1832 in Amsterdam overleed, zijn erfgenamen 2.413,80 gulden na,⁵¹ een groot bedrag wanneer we bedenken dat een gemiddeld dagloon van een geschoolde arbeider in die tijd de gulden niet te boven ging. Zijn erfenis omvatte onder meer een huis in de Nieuwstraat (1100 gulden) en strohoeden, hoedenstro en gereedschap ter waarde van 487 gulden. De kroon spande evenwel de nalatenschap van Jean Duchateau († Den Haag 1871), die maar liefst 28.827,77 gulden bedroeg.⁵² Duchateau was ten tijde van zijn overlijden overigens niet meer actief als stro- hoedenfabrikant en we vonden dan ook nauwelijks sporen van handel terug. Wel zien we dat hij geld heeft geleend aan zijn collega J. Alexandre; in het rijtje mensen die bij hem in het krijt stonden, troffen we verder geen streekgenoten meer aan.

Interessanter nog zijn de beschrijvingen van de erfenissen van mannen die in het harnas van de strohoedenmakerij zijn gestorven. Ook al lieten zij, zoals

⁴⁸ Gegevens over de Memories van Successie zijn ontleend aan:
<http://www.archief.nl/rad/genealogie/index.htm>.

⁴⁹ ARA, MvS Zuid-Holland, 3.06.05, inv. nr. 3657.

⁵⁰ ARA, MvS Zuid-Holland, 3.06.05, Den Haag.

⁵¹ Rijksarchief Noord-Holland (RANH), Belastingkantoor Amsterdam, Memories van Successie, inv. nr. 388.

⁵² ARA, MvS Zuid-Holland, 3.06.05, Den Haag.

Jean Elie Theodore Auguste Dothée († Amsterdam 1890), alleen maar schulden na,⁵³ dan achterhalen we in ieder geval bij wie, zodat hun handelsnetwerk valt te reconstrueren. Voor vier strohoedenfabrikanten, allen overleden in de laatste vijftien jaar van de negentiende eeuw, viel dat te doen. Zij bestreken precies het gebied waar strohoedenmakers zich vestigden: Nederland, België (Brussel), Frankrijk (Parijs) en Duitsland (Hannover). De vijftien handelspartners van wie Dothée goederen had gekocht, kwamen overwegend uit Parijs (11). Aan de namen viel niet af te lezen of het om streekgenoten of Franse bedrijven ging, behalve in het geval van een zekere J. Dothée. Daarnaast had hij twee handelspartners in Brussel en twee in Amsterdam, onder wie Vivario. Ook van Jean Alexandre († Den Haag 1885) blijft onbekend aan wie hij hoeden leverde, wel dat hij van collega Collee uit Rotterdam stro kocht ter waarde van 4,75 gulden.⁵⁴ Bij zijn stadsgenoot F.J. Colson († Den Haag 1879) vonden we een lijst met bedrijven (voornamelijk in Parijs) van wie hij allerhande goederen kocht. Niet alleen hoeden, ook bloemen, linten en fluweel om de hoeden te versieren. Samen met de categorie 'andere mode-artikelen' ging het de eerste zeven maanden van 1879 om een post van maar liefst 21.000 gulden. De door hem geleverde hoeden (en modistes) waren daarentegen niet uitgesplitst naar de bedrijven die tezamen zo'n 24.000 gulden bij hem in het krijt stonden. J.J. Rouma († Amsterdam 1895) tenslotte was de enige strohoedenfabrikant die ook winkelgoederen betrok uit Duitsland (Hannover), naast Amsterdam (onder meer van Vivario), Den Haag en Brussel.⁵⁵

Het overlijden van deze strohoedenfabrikanten in de laatste decennia van de negentiende eeuw markeerde de neergang van deze industrie in Nederland. In het begin van de twintigste eeuw waren de meeste strohoedenwinkels uit het straatbeeld verdwenen, hoewel de Belgische invloed toen nog steeds merkbaar bleef. Zo bestond het personeel van een in Amsterdam gevestigde strohoedenfabriek omstreeks 1912 geheel uit vreemdelingen. In Rotterdam wachtte men in datzelfde jaar de komst van dertig à veertig Belgische mannen die er vroeger jaarlijks plachten te werken echter niet meer af. In de strohoedenfabriek in de Maastad naaiden Rotterdamse meisjes de hoeden voortaan machinaal. Daar waren geen Jeker-mannenhanden meer voor nodig.⁵⁶

Immigranten-ondernemerschap in vergelijkend perspectief

Wij willen ons betoeg tot slot enigszins verbreden door na te gaan in hoeverre de activiteiten van de Belgische strohoedenmakers passen in de theorievorming over etnisch ondernemerschap, om vervolgens een vergelijking te maken met andere immigranten-ondernemers in het negentiende-eeuwse Nederland. In migratiestudies is, met name in de Verenigde Staten, vanaf de jaren zeventig

⁵³ RANH, MvS Amsterdam, inv. nr. 880.

⁵⁴ ARA, MvS Zuid-Holland, 3.06.05, Den Haag.

⁵⁵ RANH, MvS Amsterdam, inv. nr. 940/3504.

⁵⁶ *Staatscommissie over de werkloosheid*, VI. Verslag van de vijfde subcommissie (Den Haag 1913) 129-130.

Rekening van hofleverancier J. Beurieux en Zoon, Amsterdam 1832. (Foto coll. Gemeentearchief Amsterdam)

een groeiende belangstelling waarneembaar voor het zelfstandig ondernemerschap van immigranten, met een sterke nadruk op de etnische achtergrond. In de meeste studies wordt dan ook niet gesproken over immigranten-ondernemerschap, maar over etnisch ondernemerschap. Recentelijk hebben zowel historici als sociale wetenschappers benadrukt dat aan dit concept een aantal problematische vooronderstellingen ten grondslag ligt.⁵⁷ Zo wordt vaak alleen aandacht besteed aan etnische kenmerken, dat wil zeggen kenmerken die gerelateerd zijn aan de cultuur in het gebied van herkomst van migranten. Ook wordt vaak vergeten dat het ondernemerschap van immigranten wel degelijk overeenkomsten vertoont met dat van autochtonen en tevens sterk wordt beïnvloed door de structuur van de ontvangende samenleving.⁵⁸ We moeten daarom veel kritischer zijn in het benoemen van bepaald gedrag als 'etnisch'. Daartoe maken wij in navolging van onder meer de Amsterdamse antropoloog Jan Rath een onderscheid naar de volgende vijf aspecten: de herkomst van de ondernemer, diens (of haar) economische strategie, de herkomst van het personeel, de herkomst van de klanten en de aard van het product. Bij immigranten-ondernem-

⁵⁷ I. Light en C. Rosenstein, *Race, ethnicity and entrepreneurship in urban America* (New York 1995); Nancy Green, *Ready-to-wear. Ready-to-go: a century of industry and immigrants in Paris and New York* (Durham 1997); en Jan Rath (red.), *Immigrant businesses. The economic, political and social environment* (Houndmills/New York 2000).

⁵⁸ Zie in dit verband ook Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Op weg naar de stad. Over de integratie van migratie en stadsgeschiedenis. Themanummer van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (TvSG) no. 4 (2000) 237-244, aldaar 240-242.*

mers lijkt sprake van twee categorieën: degenen die zich beperken tot de eigen (lokale) etnische groep en goedkope producten aanbieden en degenen die zich op een algemeen publiek richten (vaak in een wat hoger marktsegment) en niet gebonden zijn aan een specifieke vestigingsplaats van migranten uit hetzelfde gebied.⁵⁹

Richten we de blik op Belgische strohoedenmakers in het negentiende-eeuwse Nederland, dan passen zij deels in de tweede variant. Het door hen geleverde product was niet specifiek Belgisch (of Jekers); het werd immers ook in Duitsland, Zwitserland, Italië, Engeland, China en Japan geproduceerd en was sterk afhankelijk van de modetrends in Parijs. Bovendien richtten zij zich niet op Belgische immigranten in Nederland. Toch waren er ook wel etnische aspecten te onderscheiden. Om te beginnen de nauwe relatie tussen de ondernemers en hun (seizoensmatige werkende) personeel, beide uit dezelfde regio afkomstig. Verder valt hun economische strategie als etnisch te karakteriseren. Zij wisten in korte tijd de markt in strohoeden te veroveren en hielden deze ook lange tijd in eigen hand. Die situatie wordt wel aangeduid met de term 'nichevorming'.⁶⁰

Of de productie van strohoeden in Nederland van meet af aan in Belgische handen was, hebben we niet kunnen achterhalen. Uit een in 1819 gehouden enquête weten we dat er in Nederland, met name in Noord-Holland, Limburg, Zuid-Holland en Friesland, reeds 111 producenten waren die aan 234 mannen en vrouwen werk boden. Wie dat waren, vermeldt de enquête helaas niet, maar wij vermoeden dat er ook Nederlanders onder waren. De enige die bij naam wordt genoemd is een Jeker-fabrikant, namelijk P. Nottet die in 1819 te Amsterdam als informant optrad. De hoofdstad telde in dat jaar zestien fabrikanten die met seizoensarbeiders werkten, zeer waarschijnlijk afkomstig uit het Jekerdal.⁶¹ In Rotterdam, waar we al vanaf 1808 over adresboeken beschikken, domineerden Belgische strohoedenfabrikanten de markt vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw en niet lang daarna hadden alle Nederlandse concurrenten zich teruggetrokken. Voor zover wij hebben kunnen nagaan, gingen zij nauwelijks economische banden aan met anderen en verkavelden zij de markt onderling, net als de Italiaanse ijscomakers een eeuw later.⁶²

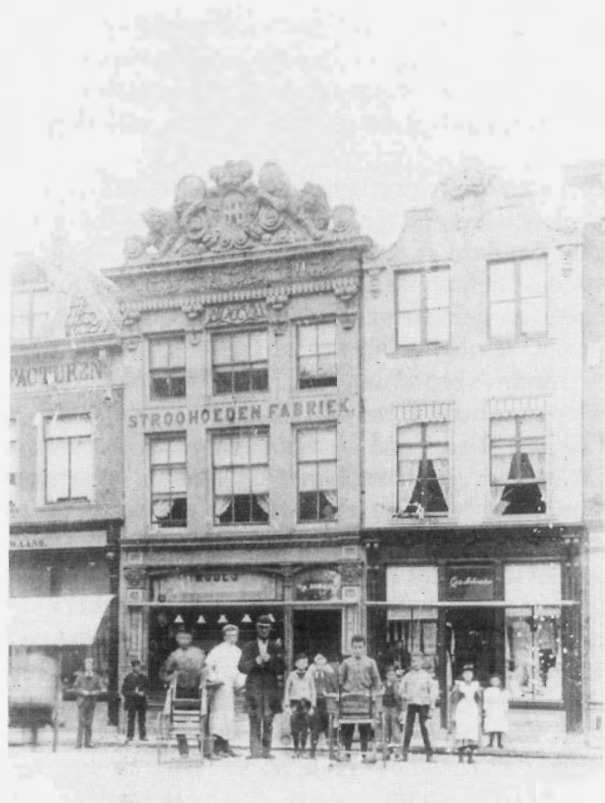
Het proces van strovlechten, dat aan het fabriceren van strohoeden voorafging, is in de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland evenwel nooit op grote schaal beoefend. Weliswaar had de Hollandsche Huishoudelijke Maatschappij in 1806 een prijsvraag uitgeschreven om de stronjverheid ook in

⁵⁹ Wij volgen hiermee de tweedeling tussen 'local-ethnic' en 'non-ethnic, non-local' van Trevor Jones, Giles Barrett en David McEvoy, 'Market potential as a decisive influence on the performance of ethnic minority business', in: Rath, *Immigrant businesses*, 37-53.

⁶⁰ Marlou Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) no. 4, 281-305.

⁶¹ D. Damsma, J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf (red.), *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw. Supplement* (Den Haag 1979) 356.

⁶² Frank Bovenkerk, Anne Eijken en Wiesje Bovenkerk-Teerink, *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van Italiaanse ijsbereiders in Nederland* (Meppel 1983).

De strohoedenfabriek Damave aan de Mient in Alkmaar omstreeks 1900. (Foto coll. Regionaal Archief Alkmaar)

Nederland in te voeren, maar de vereniging met België, waar deze industrie op grote schaal werd beoefend, had dit plan overbodig gemaakt.⁶³ Na de afscheiding van België werd het onderwerp weer actueel, niet in de laatste plaats omdat de strovlechterij aan veel vrouwen en kinderen werk kon verschaffen. Zo werd in 1865 berekend dat de "vier ton gouds" die jaarlijks aan de import van vlechtwerk uit de omliggende landen (drie ervan vloeiden naar België) werd besteed, beter door het *eigen volk* kon worden verdiend en genoten.⁶⁴ Wat de in 1865 genomen initiatieven uiteindelijk voor de Nederlandse stroindustrie hebben betekend is (nog) niet duidelijk. Het bleek evenwel een illusie te denken dat de invloed van de Jekerfabrikanten eenvoudig terug te dringen was.

⁶³ De eerste Nederlandsche strovlechterij te Amsterdam, practisch toegelicht door den heer Dieudonné (Utrecht 1866) 3.

⁶⁴ *Ibidem*, 4-5. Hiervoor werd advies gevraagd aan experts uit de omliggende landen, zoals Zwitserland, Engeland en Saksen.

*'De magtige stroo-nijveren van Belgisch Limburg, in Nederland gevestigd, meest allen verbonden door zeer naauwe familie-betrekkingen en familie-aangelegenheden, vormen als het ware het net, waarin de Stroo-Nijverheid in Nederland ten voordeele onzer Zuidelijke naburen, en met uitsluiting van Nederlands eigen kinderen, vast en hecht gevlochten zit.'*⁶⁵

De band met het gebied van herkomst werd niet alleen onderhouden door de jaarlijkse komst van trekarbeiders, maar ook door de aanvoer van vlechtwerk en halffabrikaten uit het Jekerdal, dat daar 's winters met name door vrouwen en kinderen werd geproduceerd. Het heeft er daarom veel van weg dat de strohoedenmakers hun migratienetwerken gebruikten en aldus *sterke banden* ontwikkelden voorzover het ging om de markt, krediet en de beschikking over grondstoffen en arbeid.⁶⁶ Deze kenmerken waren verre van uniek voor strohoedenmakers en golden ook voor andere immigranten-ondernemers die zich gedurende de negentiende eeuw in Nederland vestigden, zoals stukadoors uit Oldenburg, winkeliers uit Westfalen, pottenverkopers uit Nassau en schoorsteenvegers uit Ticino en Piemonte.⁶⁷ Een algemene beschouwing van dit fenomeen vinden we in een recente publicatie van Marlou Schrover, waarin zij een aantal Duitse migrantengroepen in Utrecht heeft vergeleken. Als stimulerende factoren noemt ook zij het verkopen van een specialistisch product en het werken met seizoensarbeiders uit het herkomstgebied. Bij groepen voor wie dat niet opging, zoals Duitse bakkers en kleermakers in Amsterdam, waren de onderlinge banden veel zwakker.⁶⁸ Daarbij definiëren we 'zwak' als volgt: weinig huwelijken binnen de eigen groep, geen duidelijke relatie tussen de herkomstregio van de ondernemers en dat van het personeel, geen bezittingen in het gebied van herkomst en geen dominante positie binnen een bepaald beroep.

Dat laatste gold zeker niet voor de *Westfaalse handelaren* uit het Münsterland, die reeds vanaf de zeventiende eeuw als 'lapjespoepen' of 'pakkendragers' hun waren in Nederland en andere delen van Noord-Europa aan de man (of beter gezegd aan de vrouw) brachten. Deze groep is interessant, omdat zij net als de strohoedenmakers in de loop van de negentiende eeuw in de meeste Nederlandse steden winkels openden en met hun textiel- en manufacturen een duidelijk stempel drukten op deze vorm van detailhandel. In de literatuur over deze groep, waaruit een aantal grote winkelimperies voortkwam (C&A, Vroom en Dreesman, Peek en Cloppenburg), blijkt dat zij lange tijd de band met het herkomstgebied aanhielden en zich pas geleidelijk definitief in Nederland vestigden. Zeker in de beginfase van hun verspreiding over Nederland huwden

⁶⁵ *Ibidem*, 14.

⁶⁶ Het onderscheid tussen *sterke* en *zwakke* banden bij migrantengroepen ontleen wij aan Granovetter. Voor een toepassing van deze typologie, zie Henk Flap, Adem Kumcu en Bert Bulder, 'The social capital of ethnic entrepreneurs and their business success', in Rath (red.), *Immigrant businesses*, 142-161.

⁶⁷ Schrover, 'Potverkopers'; Ad Knotter, *Economische transformatie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991); Oberpenning, *Migration und Fernhandel*; Piet Lourens en Jan Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung: die Lippischen Ziegler im 18. und 19. Jahrhundert* (Osnabrück 1999).

⁶⁸ Leo Lucassen, 'Het einde van een migratieregime'.

zij vrouwen uit hun regio van herkomst, keerden zij jaarlijks enkele malen naar hun geboortedorp terug en bezaten zij zowel daar als in Nederland onroerend goed.⁶⁹

Het onderzoek naar deze winkeliers in Nederland heeft zich echter vooral gericht op succesvolle ondernemers. Bovendien is er tot op heden geen systematisch onderzoek gedaan naar de band van de veel grotere groep Münsterse winkeliers met hun herkomstgebied, alsmede de veranderingen die daarin in de loop van de negentiende eeuw zijn opgetreden.⁷⁰ In dit artikel, waarin we geen principieel onderscheid hebben gemaakt tussen kleine en grote ondernemers, hopen wij duidelijk te hebben gemaakt dat de relatie tussen ondernemers en hun geboorteregio minder eenduidig was dan veelal wordt aangenomen en hun vestigingsproces derhalve vele varianten kende. Zo bleken er binnen de groep van Belgische strohoedenmakers opmerkelijke verschillen in de mate waarin men de band met de herkomstregio aanhield. Dat viel onder meer te illustreren aan de hand van het huwelijksgedrag. Degenen met de sterkste banden, namelijk zij die met een vrouw uit het Jekerdal trouwden en er vaak op latere leeftijd naar terugkeerden (of er feitelijk bleven wonen), waren in de minderheid en vormden als we op de Haagse cijfers afgaan (tabellen 4 en 5) ongeveer een derde van het totaal. Deze subgroep liet ook geen onroerend goed in Nederland na en belegde zijn geld in het herkomstgebied. De meerderheid trouwde daarentegen wel met een Nederlandse vrouw, wat in vrijwel alle gevallen het begin was van een definitieve vestiging in Nederland en het geleidelijk loslaten van de band met het Jekerdal, met uitzondering van de arbeidsrekrutering.⁷¹

Een van de zaken waarover wij bijzonder weinig aan de weet zijn gekomen, zijn de arbeidsverhoudingen tussen de bazen en hun personeel, met name door het ontbreken van beschrijvingen van het alledaagse leven en werken van de strohoedenmakers in Nederlandse steden. Vooralsnog moeten we het doen met een analogie met een groep die op een aantal punten sterk op de strohoedenmakers lijkt: de Oldenburger stukadoors. Net als de strohoedenmakers vestigden zij zich in de loop van de negentiende eeuw in een aantal Nederlandse steden. Deze ondernemers kwamen uit een klein gebied, met name uit dorpen (zoals Wardenburg, Littel en Hatten) aan het riviertje de Lethe, direct ten zuiden

⁶⁹ Oberpenning, *Migration und Fernhandel*, 348-354; en R. Mielliet, 'Westfaalse ondernemers en de opkomst van het Nederlandse grootwinkelbedrijf tot circa 1920', in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 3 (1986) 135-157.

⁷⁰ Dit constateert ook Oberpenning, wier onderzoek veel breder van opzet is. Zij concentreert zich echter op de achttiende eeuw en heeft geen systematisch onderzoek gedaan naar het vestigingsproces van winkeliers in Nederland (zie pp. 344-354).

⁷¹ Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze Haagse cijfers ook voor andere steden golden.

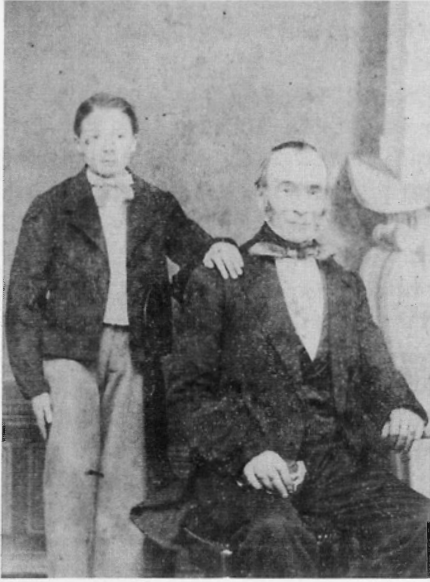
van de stad Oldenburg.⁷² Zij specialiseerden zich in het witten van huizen gedurende de schoonmaaktijd in het voorjaar en het maken van gipsen plafonds, waarvoor zij tot het einde van de negentiende eeuw vrijwel uitsluitend gebruik maakten van seizoensarbeiders uit de herkomstregio. Het hoogtepunt van hun activiteiten lijkt, net als bij de strohoedenmakers (zie tabel 8), in de jaren zeventig te hebben gelegen. Door de veranderende mode (olieverf, behang), concurrentie van Nederlandse stukadoors (dikwijls van Oldenburger afkomst) en de vraag naar arbeid in Noord-Duitsland, kwam omstreeks 1890 een einde aan hun seizoensmatige trek naar Nederland.

Net als de strohoedenmakers woonden zij gedurende de winter in hun geboortestreek en kwamen zij vanaf het voorjaar voor een beperkt aantal maanden naar Nederland, met als verschil dat het seizoen van de stukadoors twee periodes kende: het witten in de maanden maart-juni en het maken van plafonds in het najaar. Daarnaast maakten zij, waarschijnlijk in de winter, in hun geboortestreek sjablonen voor figuren op de gipsen plafonds. Onder meer dankzij beschrijvingen van Duitse dominees van de *Innere Mission*, die allerlei trekarbeiders in Nederland opzochten, hebben we enig inzicht gekregen in de verhoudingen tussen deze seizoensarbeiders en hun in Nederland woonachtige bazen. Anders dan bij de steenbakkers uit Lippe, die als groep werk aannamen tegen een vaste prijs, en de marskramers uit het Münsterland, die zich in compagnieën verenigden, werkten de stukadoors in de regel tegen een individueel uurloon. Om de verdiensten te maximaliseren werkten de meesten veel langer dan acht uur per dag. Op grond van een boekje waarin iedere arbeider het soort werk en het aantal uren noteerde, rekende de baas aan het einde van de maand met hem af. Zij reisden in groepen en werkten soms in grote aantallen bij een en dezelfde baas. In Amsterdam wordt zelfs het aantal van honderd genoemd, maar dat lijkt een grote uitzondering. Gezien het grote aantal parallellen tussen deze stukadoors en de strohoedenmakers, gaan wij er vooralsnog vanuit dat ook hun arbeidsverhoudingen veel overeenkomsten hebben vertoond, waarbij het strikte onderscheid tussen bazen en knechts en het werken tegen uurloon de belangrijkste aspecten vormden.

Tot besluit

Als het gaat om nichevorming van immigrantenondernemers in de negentiende eeuw vormen de activiteiten van Belgische strohoedenmakers in Nederland een veelzeggend voorbeeld. In die tijd kwam de concentratie van nieuwkomers uit een duidelijk afgebakende regio in een specifieke branche veelvuldig voor. De kiem voor nichevorming werd gelegd in de tweede helft van de achttiende

⁷² Jan Lucassen, *Naar de kusten*, 98 en 373; Knotter, *Stedelijke transformatie*, 317, noot 30. Voor goede beschrijvingen van hun werkzaamheden en arbeidsverhoudingen hebben we gebruik gemaakt van de volgende twee artikelen: Wolfgang Stelljes, 'Der Hollandgang der Wardenburger Stukkateure', in: *Mitteilungsblatt der Oldenburgischen Landschaft* 91 (2. Quartal 1996) 12-14; en idem, *Wardenburg. Ein Lesebuch zur Geschichte einer Gemeinde im Oldenburger Land* (Oldenburg 1995) 186-202.

Mathieu Raskin en zijn vrouw Maria van der Ven en hun zontje uit Sneek omstreeks 1860.
(Foto Particuliere coll. mevr. Schrijer-Raskin)

eeuw, met een hausse tussen 1850 en 1880 en een neergang aan het einde van de negentiende eeuw, met de opkomst van de massaproductie van consumptiegoederen. Wat ons op de vraag brengt welk nieuw licht de analyse van deze groep werpt op de geschiedenis van nichevorming. Om te beginnen onderstreept de ontwikkelingsgang van strohoedenmakers dat de concentratie in een bepaalde branche, in weerwil van heemkundige interpretaties, in de regel tamelijk toevallig ontstond en zich door een proces van specialisering gaandeweg een niche ontwikkelde.⁷³ Er mag in de literatuur veelvuldig zijn geweest op de unieke bodemgesteldheid van het Jekerdal, zo'n finalistische verklaring snijdt op de keper weinig hout.

Onze studie heeft tevens duidelijk gemaakt dat een onderscheid nodig is tussen migrantenondernemers die *met* seizoenarbeiders werkten, zoals strohoedenmakers, en degenen *zonder*, zoals Duitse bakkers of winkeliers. In het eerste geval was de band met het gebied van herkomst veel nauwer en zagen we een vrijwel volledige afsluiting van de niche ten opzichte van autochtonen. Zowel de verkoop als productie, in het gebied van herkomst alsook in Nederlandse steden, was in handen van de eigen groep. Met uitzondering van de vlechterij in het Jekerdal waren vrouwen opvallend afwezig.

Wat de geschiedenis van strohoedenmakers verder leert, is dat er, ondanks de hechte banden tussen producenten/verkopers in Nederland en hun herkomstgebied, een duidelijke tweedeling bestond tussen mannen die met een vrouw uit het Jekerdal huwden en degenen met een Nederlandse vrouw. De eersten

⁷³ Lourens & Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung*.

bleven zich oriënteren op het herkomstgebied; iets wat we tegenwoordig onder de noemer 'transnationalisme' zouden brengen. Dat kwam onder meer tot uitdrukking in het aanhouden of zelfs uitbreiden van bezit (grond, woningen) en retourmigratie na afloop van de carrière in Nederland. Het huwen van een Nederlandse vrouw was meer een op definitieve vestiging in Nederland gerichte strategie. Die mannen bleven weliswaar grondstoffen en arbeiders uit het Jekerdal betrekken, maar keerden niet terug. Voor hen lag de toekomst en die van hun kinderen in Nederland. Voor onderzoek naar zulk soort niches is het derhalve nodig het huwelijksgedrag en de banden met het gebied van herkomst nauwkeurig in kaart te brengen. Het gebruik van notariële akten lijkt daarbij onontbeerlijk.

We mogen dan een aardig beeld hebben gekregen van de activiteiten van Belgische strohoedenmakers in Nederland, dit artikel vormt slechts een begin. Het onderwerp is zonder twijfel een monografie waard. Zo is er over de arbeidsverhoudingen, in het gebied van herkomst alsook in Nederland, bijvoorbeeld nog weinig bekend. Ook is, naar analogie van de studie van Oberpenning naar winkeliers uit Münsterland, meer informatie nodig over Jekerse mannen die hebben getracht zich als zelfstandig ondernemer te vestigen. Wie zijn daar uiteindelijk in geslaagd – denk aan de Vivario van de openingsscène – en wie niet? En waarom? Wie de Jekervallei betreedt, komt als vanzelf op nog niet geëxploreerde paden terecht. Dat verklaart ons pleidooi voor nader onderzoek.

Bijlage 1

Bestemmingen van strohoedenmakers uit het Jekerdal (1750-1890)

Voor de reconstructie van plaatsen waar strohoedenmakers uit het Jekerdal vanaf het einde van de achttiende eeuw winkels en werkplaatsen begonnen, hebben wij zowel bronnen in de plaats van bestemming als in de plaats van herkomst bestudeerd. Voor het eerste zijn Adresboeken nageplozen, aangevuld met gegevens uit de archieven van de Burgerlijke Stand en het Bevolkingsregister. Wij hebben ons daarbij gericht op de Nederlandse provinciale hoofdsteden, alsmede op Rotterdam en Amsterdam.

Daarnaast zijn we nagegaan naar welke plaatsen strohoedenmakers vanuit hun geboortedorpen vertrokken, waarbij we ons hebben beperkt tot de jaren waarover systematische gegevens beschikbaar zijn in de vorm van paspoortregisters (1796-1810), die worden bewaard in de rijksarchieven van Luik en Maastricht. De belangrijkste resultaten zijn weergegeven in tabellen 2 en 3 in de tekst.

Tabel 11: Vroegste vermeldingen van strohoedenbedrijven in provinciale hoofdsteden¹, Amsterdam en Rotterdam, in chronologische volgorde

Utrecht	{1749}	Arnoldus Gielson uit Gain. ²
Amsterdam	{1802}:	Joseph Gaigné, * Bassenge ca. 1776 ³
	[1795]:	Jan Notte van Rukkelingen, ca. 1767
Groningen	{1850}:	Henri Raeskin, * Fall et Mheer 1821 ⁴
	{1799}:	Gilles du Chateau, * 1754
Leeuwarden	{1815}:	Nicolaas du Chateau, * Wonck ca. 1785 ⁵
Rotterdam	{1821}:	Joseph Mathot, Roclenge 1783
Haarlem	{1823}:	Gilles Frison, Glons 15-3-1792 ⁶
Den Haag	{1830}:	Jean Duchateau, * Wonck ca. 1800, Henri Raeskin, * Bassenge ca. 1770 ⁷
Assen	{1834}:	Hendrik Jozef Moris, * Eben-Emael 1810 ⁸
Arnhem	{1851}:	J. Rossaij (en Fraikin, G.) ⁹
Maastricht	{1855}:	J. Botty, Lhoest-Halen, V. Pisart. ¹⁰
Zwolle	{1857}:	J.M.Kofflard * De Winkel 13-10-1835 ¹¹
Den Bosch	{1865}:	Pierre Joseph Ruette, * Bassenge 5-10-1832 ¹²

- ¹ Met uitzondering van Middelburg waar wij geen onderzoek hebben gedaan.
- ² *Het Utrechts Archief*, inv.nr. 2033, Alfabetische lijst der nieuwe burgers 1701-1828, deel 2a.
- ³ *GAA, Burgerlijke Stand*, Index op bruiden/bruidegoms ondertrouwakten tot 1811: Bassenge: 650/40, Rukkelingen: 640/121 en 651/368. Bij Gaigné staat in de ondertrouwakte het beroep vermeld, bij Jan Notte niet, maar uit de vertrekregisters van Maastricht weten we dat Jan Notte eind jaren negentig naar Nederland vertrok.
- ⁴ *Groninger Archieven*, Bevolkingsregister 1850-1860; *Adresboek of naamregister van fabrikanten, kooplieden, winkeliers, notarissen, makelaars, enz. enz. te Groningen*, 1854. In het register van buitenlandse paspoorten vonden we in 1799 en 1801 een Gilles du Chateau die naar Maastricht, respectievelijk Luikerland vertrok. Er staat geen beroep vermeld, dus we kunnen niet met zekerheid zeggen of het hier een strohoedenmaker betrof. Het lijkt wel waarschijnlijk. Bovendien vonden we in het paspoortregister van Luik een Gilles du Chateau die in 1796 op 42-jarige leeftijd naar Brabant vertrok, samen met twee jonge kinderen (*Archives de l'État à Liège*, Fonds Francais, Milmort).
- ⁵ *Gemeentearchief Leeuwarden*, inv.nr. K48, *Register der patentschuldigen in de gemeente van Leeuwarden voor de jaren 1815*; huwelijksakte Nicolaas du Chateau en Maria Elizabeth Lenssen van 1 januari 1815, *Handels-adresboek van Leeuwarden naar alfabetische volgorde*, 1862.
- ⁶ Voorlopige gegevens van Jaap Vogel, ontleend aan het *Haarlemse Adresboek* van 1856 en het *Register gekomen en vertrokken personen 1821-1850*.
- ⁷ HGA, gegevens ontleend aan de Volkstelling van 1830.
- ⁸ *Gemeentearchief Assen*, Bevolkingsregister 1834, 18e afd., 98-105.
- ⁹ *Gemeentearchief Arnhem*, *Adres- en zak- en jaarboek voor Arnhem en Velp voor het jaar 1855*. In Arnhem is het BR in de Tweede Wereldoorlog verwoest. Huwelijksakte J. Rossay X Derksen op 13-9-1851/163.
- ¹⁰ *Gemeentearchief Maastricht*, *Le guide impartial du voyageur à Maastricht ou indicateur général de la ville et de ses habitants* (1855).
- ¹¹ *Gemeentearchief Zwolle*, *Adresboek der gemeente Zwolle*, 1867. We weten dat er al strohoedenmakers tussen 1835 en 1842 naar Zwolle kwamen, maar (nog) niet bij wie ze gingen werken. Kofflard kwam weliswaar uit De Winkel (Limburg), maar zijn ouders kwamen ongetwijfeld uit het Jekerdal.
- ¹² *Stadsarchief Den Bosch*; in het *Adresboek van 's Hertogenbosch en omstreken voor 1865* staan drie strohoedenmakers vermeld. Alledrie combineerden zij dit beroep met dat van parapluïemaker. Alleen Ruetten had een connectie met het Jekerdal. Een ander was in Frankrijk geboren.

Bijlage 2

Bedrijven van strohoedenmakers in Nederlandse adresboeken ([1808] 1850-1920)¹

In deze bijlage hebben wij alle namen van strohoedenmakers (bedrijven en winkels) opgenomen die te vinden waren in de adresboeken van alle provinciale hoofdsteden,² alsmede van Amsterdam en Rotterdam, die in de meeste gevallen pas vanaf het midden van de negentiende eeuw werden verspreid. Wij hebben ons daarbij beperkt tot 'strohoedenmakers' en tot de rubrieken met die kop.

Amsterdam 1850-1920

Alexandre, J.

Antoni, J.L.H.*

Barbé, J.J.

Barendsen, J.*

Beaurieux en Zoon, J.

Beek, M.D.A. ter*

Beijen, M.M.E.*

Bertrand, mej. Arn.

Bertrand, T.

Bierman Taverne, T.A.J.*

Taverne, mej. C.P.F.*

Bollinger Rouhard

Bollinger, Augs.

Bollinger, Jean

Bollinger, Joseph

Bollinger, Jozef

Borneman, J.*

Bottier, J.C.

Bottier, J.H.

Bottij, M.

Brouha, D.

Cleuren, G.*

Debrus, J.P.

Defraigne, A.

Dothee, M.

Drunen, E. van*

Elkus, L.*

Filipet, B.

Fraikin, gebrs.

Fraikin, J.A.

Fracken (Fraikin), J.F.

Fraikin, J.J.

Fraikin, J.N.H.

Fraikin, P.

Fraikin, Ph.

Fraikin, R.

Fransz, H.A.J.*

Frenaij, Jean

Frenaij, Joseph

Furnelle, P.

Geverding, J.D.*

Hillebrand, J.H.*

Hoest, P.J. l'

Honhon, J.P.

Hoogewooning, F.J.*

Illendorff, C.M.*

Kesseler, A.*

Koning, J.*

Kopp, J.G.*

Kopp, J.G.C.*

Lacroix, J.H.*

Lacroix, L.*

Lier, M.D.*

Lohe & Co (van)*

Marchal en Bottij

Marchand, H. le

Marchand, Wed.H. le

Marchand, M. le

Marchand, N. le

Marchand, Wed. N. le

Marchand, P. le

Messemaker, A.*

Muller, J.F.*

Muller jr., J.F.*

Nijman, G.*

Nijs, S.G. de

Nottet, N.

Nottet, P.

Peeters, L.*

Peree (Percee), J.

1 Een * betekent: geen connectie met het Jekerdal of connectie nog niet achterhaald. In plaatsen met een reeks adresboeken over een lange periode hebben wij de rubriek strohoedenmakers om de vijf jaar bekeken.

2 De adresboeken van Assen beginnen pas in 1896.

Pieterse, J.J.*
Pisart, P.J.
Proes, G.*
Rabels, B.P.*
Reket, J.H.*
Richters, B.A.*
Richters, gebr.*
Rondaij, J.
Rondaij, N.
Rouhard, A.
Rouhard, J.F.
Rouma, J.J.
Sluijters, L.S. v.*
Stroeve, gezs.*
Thirij, H.A.
Thirij, J.H.
Thirij, M.A.
Thirij, N.
Tiessen, A.M.*
Tulle, A.E.L.*
Valcke Frères*
Veenendaal van der Kas, W.*
Vivarior, N.
Vivarior, R.
Vries, J.C. de*
Zeegers, I.*
Zeegers, J.*

Arnhem 1855-1890

Castermans, N.*
Delfontaine, J.H.*
Dordenne, J.
Fraikin, G.
Garot, J.J.
Philipkin, J.
Rossaij, Gebr.
Rossaij, J.
Smits, P.*
Smits, W.*

Den Bosch 1865-1900

Camps, H.A.*
Ravinet, N.E.*
Ruetter, P.J.

Den Haag 1855-1940

Alexandre, I.
Alexandre, M.
Alexandre, M.C.
Beauriex, wed.
Buijtendorp, H.L.J.*

Bertrand, A.
M.L. Boin*
Firma E. Hase*
Colson, F.J.
Defraigne, H.
Deggeler, J.J.*
Delissé, J.J.
Diecman, Mej.*
Fraikin, J.H.
Fraikin, J.J. jr.
Francois, T.J.
Frénay, J.J.
Frénay, Mad.F.
Frison, P.F.
Gröver, J.R.J.*
Herwijnen, C. V.*
Hiel, M.*
Kiefmeijer Zalme*
Lanen, L.*
Lousberg, V.*
Pietersen, mej. F.A.D.*
Raskin, D.
Rijsloo-Winius, B.*
Spek, Th.A. vd*
Stassart, J.
Stassart, wed. J.
Stassart, P.
Stassart, G.
Stassart, W.N.
Vallée, H.
Vallée, J.J.
Vallée, M.C. fa.
Wolf-Boelhouwer, Mej. H.*

Groningen 1854-1891

Bakker, H.*
Boon, Wedw. O.*
Donnay, V. (Firma Collé & Comp.)
Donnay-Collé, V.
Gielissen, I.*
Goudschaal, G.F.P.*
Graaf, L. de*
Hardy, A.
Hardy, H.J.
Jongebloed, N.G.*
Macoit, H.
Onclin, J.G.
Paifve, P.P. de*
Pekelaer, Wedw. B.*
Pruidon, C.J.
Ridder, A.*
Sauveur, J.
Siebries, Th.*

Sobering, D.*
Spaanstraa, B.J.*
Tjalkens, vrouw van J.*
Werkman, G.*
Wijngaarden, Z. van*

Haarlem 1856

Frenay, M.
Gelder, mej. Van*

Leeuwarden 1857-1899

Bakker, G.H.*
Bakker-Plantenga*
Berg, A. van den*
Berssenbrugge, firma J.H.*
Bloemsma, D.*
Buys, gezusters*
Chateau, G. de
Chateau, G. de
Dorenbosch, B.*
Gehasse, J.I.
Gramsma*
Gramsma, H.*
Horst, E. ter*
Jolij, J.P.J.
Nivard, Fa. gebrs.
Nivard, G.
Nivard, gebrs.
Onclin, P.
Oostrum, J. van*
Raeskin, H.
Raeskin, J.
Sauveur, J.H.
Sauveur, P.J.J.
Smidt, A.B.*
Werf, Mr. E. van der*

Maastricht 1855-1890

Botty, J.
Fraikin, L.
Fraikin-Pisart, L.
Frenay
L. hoest-Halen
Pisart, V.
Riga, P.J.*
Riga, wed.*
Troquet, J.*

Rotterdam 1808-1920

Bebelman, J.N.*
Bonhomme, O.*
Chateau-Mennigman, F. de
Collee, F.
Collee, F. & Co.
Damave, J.
Donnay, H.J.
Frenay, Bouhy
Hermans, A.*
Hermans, N.*
Hermans, P.Th.*
Leurs, A.*
Leurs, H.G.*
Leurs, P.*
Leurs, J.A.*
Leurs, R.*
Matthot, J.D.
Mathot, J.
Pierik, A.G.*
Piron, J.
Piron, M.J. (wed.)
Raskin, D.
Rouhard, P. wed.
Rouhard, R.
Rouhardt, J.R.

Utrecht 1850-1906

Burgers-Kramer, J.M.C.
Burgers, T.J.
Cohu, P.*
Corbesier, J.G.
Corbesier, W.
Cornelissen, F.*
Deventer, wed. B. van*
Eijk, C.A. van*
Frenay, E.
Freson, H.
Heijer, A.H.*
Isaïc, A.
Jansen, P.M.*
Jansen-Ashoff, mej. P.M.*
Kleijn, F.H.*
Leroij, Gez.
Leroij, wed. A.C.
Mathot, A.
Mathot, B.J.V.
Mathot, Th.A.
Mathot, wed. A.M.
Roest, J.
Rossaij, H.
Rossaij, gebr.

Terlingen, J.P.*
Verheul, wed. A.J.*
Verkerk, J.A.
Watrin, P.
Wetter, mej. C.F.*

Zwolle 1867-1891

Berkeljon, gezusters
Goffen, J.H.
Kofflard, J.M.
Kofflard, T.
Richelme, J. & C.*
Visser, S.R.*